

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
ФІЛОСОФСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ

Дипломна робота

бакалавра з політології

на тему:

**«Порівняльний аналіз популізму в країнах Західної Європи та
України на прикладі діяльності сучасних партій»**

Виконала: студентка IV курсу,
групи ФФІ-41с
спеціальності 052 Політологія
Киях Марія
Керівник: доц. Була С.П.
Рецензент: проф. Вдовичин І.Я.

Львів - 2022 року

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні аспекти дослідження популізму	6
1.1 Методологія аналізу сутності популізму.....	6
1.2 Основні риси та ідеї популізму	11
РОЗДІЛ 2 Особливості західноєвропейського популізму на прикладі Німеччини та Франції	16
2.1 Історичні особливості формування популістського руху в Західній Європі	16
2.2 Прояв популізму у публічній політиці Франції на прикладі партії «Національне об'єднання»	21
2.3 Прояв популізму у діяльності партії «Альтернатива для Німеччини» ..	27
РОЗДІЛ 3 Розвиток популізму в Україні	32
3.1 Історія становлення та розвитку українського популізму	32
3.2 Характерні риси сучасних українських популістичних партій	40
3.3. Загрози та способи протидії популізму	49
Висновок	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	59

ВСТУП

Останніми десятиліттями науковці вивчають проблематику популізму. Він поширюється у всьому світовому політичному просторі і підвищує свій вплив на більш широкі маси населення. Популізм є реакцією на різні суспільні проблеми, які є чудовим ґрунтом для його розвитку, що є найбільш актуальним наразі, коли цивілізований світ переживає чи не найбільшу кризу останніх десятиріч. Популізм не є таким однозначним явищем політики та існує чимало дискусій щодо його дефініцій та визначальних рис. Проте, можна помітити, що в періоди криз популістські методи застосовуються дедалі частіше і діють доволі ефективно, що насамперед показали і останні вибори в Україні. Проте політична культура громадян та інститути в країнах Західної Європи відрізняються від українських, адже є більш розвинутими, однак там популістичні партії є теж доволі популярними і не збавляють своїх позицій. Тому у своїй роботі я розглянула особливості популізму у країнах Західної Європи на прикладі Німеччини та Франції, адже ці дві країни є світовими лідерами, а також в Україні. Від того, які політичні сили є при владі в даних країнах, залежить ставлення усієї західноєвропейської спільноти щодо України та їх міжнародна політика. А враховуючи той факт, що більшість популістичних правих сил налаштовані проросійськи, є доволі актуальним дослідження цих політсил і популізму як явища, яке сприяло їх приходу до влади. А також порівняння популізму в наведених країнах і виділення ключових відмінностей чи подібностей.

Об'єктом дослідження є - популізм та його прояви в діяльності політичних партій.

Предметом - порівняльний аналіз популізму в країнах Західної Європи та України.

Мета даного дослідження - дослідити особливості західноєвропейського популізму, його суть, характерні риси та способи впливу. А також порівняти його в країнах Німеччини та Франції і України.

Для досягнення мети були поставлені такі завдання:

- визначити теоретико-методологічні аспекти дослідження популізму
- окреслити основні ідеї та риси популізму
- визначити історичні особливості формування популістського руху в Західній Європі, його етапи
- дослідити та порівняти прояв популізму у публічній політиці Франції на прикладі партії «Національне об'єднання» та в Німеччині на прикладі діяльності партії «Альтернатива для Німеччини»
- визначити історію становлення та розвитку популізму в Україні
- дослідити популізм в Україні на прикладі діяльності сучасних партій
- визначити загрози, які несе популізм і способи протидії цим загрозам

У даному дослідженні були використані наступні методи: теоретичні (аналіз, систематизація, зіставлення), описові та компаративістські. А також застосовано системний аналіз (розглянуто явища як цілісні організми, які мають чітку внутрішню організацію і перебувають у безперервній взаємодії з середовищем, яке їх оточує); структурно-функціональний аналіз (вивчення елементів і визначення їхнього місця в соціальній взаємодії).

Структура основної частини роботи складається з трьох розділів, що загалом містять вісім підрозділів. Перший розділ присвячений теоретико-методологічним аспектам дослідження популізму. Другий розділ має на меті заглибитись в особливості формування західноєвропейського популізму.

Також другий розділ включає в себе порівняльний аналіз популізму на прикладі діяльності партій у Франції та Німеччині. Третій розділ присвячений популізму в Україні, історії його зародження та причин появи, а також його присутність у діяльності сучасних політичних партій. Вироблено способи протидії популізму. На основі цього вироблено особисту оцінку важливості даного феномену, відмінності західноєвропейського популізму від українського та можливі перспективи розвитку популізму у майбутньому.

РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні аспекти дослідження популізму

1.1 Методологія аналізу сутності популізму

Термін «популізм» вже давно вкоренився не лише в політичній теорії, але і в побутовому спілкуванні громадян. У нашому повсякденному мисленні він набув скоріше негативної конотації і сприймається як певна маніпуляція. Отже, інтуїтивно ми можемо зрозуміти, що означає популістська партія чи рух, але якщо говорити про концептуалізацію даного поняття, то виникають певні складнощі, адже не зважаючи на велику кількість визначень різних науковців, одне, як єдине істинне, виокремити важко.

І хоча деякі дослідники перші прояви популізму знаходять ще тоді, коли даного терміну не існувало, варто зазначити, що вперше все-таки термін було використано наприкінці XIX ст. у США для опису форм політичної лексики і політичної участі, а найбільшої популярності поняття набуло вже на рубежі століть [23].

Для початку розглянемо, яку ж класифікацію праць, щодо проблематики популізму нам пропонують дослідники. Кіянка І. виділяє три групи робіт, які присвячені дослідженню популізму. Першу групу складають роботи, які розглядають місце і роль популізму у розвитку політичної системи. Сюди входить дослідник А. Тагьєф, який визначає популізм як тип соціальної та політичної мобілізації, яка може бути пов'язана лише з політичними діями та дискурсом, а не з політичним режимом та ідеологією. На його думку популізм є також політичним стилем, який адаптується до різних ідеологічних рамок та систем.

Дослідниця К. Дейвікс, яка теж входить до першої групи зазначає, що здебільшого в науковій літературі, пов'язаній з популізмом присутні дослідження різних кейсів, а не теоретичні дискусії, а тому теоретичних робіт про популізм як явище є небагато. Узагальнюючи основні підходи до визначення поняття популізму вона виокремила два ключових аспекти. Найперше, це те що для популізму головною цінністю є народ, як єдиний носій

влади і єдиний суверен. Іншим головним аспектом є те, що популізм ототожнює себе з цим єдиним сувереном, не вкладаючи в поняття «народ» якесь конкретне значення. Головне для популізму - це протиставлення між народом та іншими, відмінними від нього групами (владна еліта, іноземці або ж інші групи) [16].

Отже, можна зробити висновок з даних визначень, що досягнути популізм як певне узагальнювальне поняття дуже важко і це краще робити через широкі порівняльні дослідження, які будуть враховувати багато якісних та кількісних маркерів.

Другу групу складають роботи теоретико-методологічного плану, в яких автори розкривають природу популізму як результат суспільного розвитку, визначають категоріальний апарат, специфіку популізму, аналізують принципи функціонування і структуру популізму, моделюють ідеї популізму та їх практичне значення. [16]

А. Романюк також говорить про складність однозначного трактування «популізму» на рівні доктрини та на рівні суспільного або політичного руху, адже кожна країна має свої культурні, історичні та політичні особливості. В своєму дослідженні він використовує визначення Маргарет Канован, яке виглядає наступним чином: «...рух, який апелює до «народу», протиставляючи себе в рівній мірі існуючим структурам влади, та домінуючим у суспільстві ідеям і суспільним цінностям». [39]

Нарешті, третю групу складають праці, в яких ідеї популізму мають практичний аспект, а отже і трактують дане поняття відповідно. Здебільшого мова йде про комунікативно-інформаційний аспект популізму [16]. До прикладу, такий дослідник як М. Дем'яненко у своїх роботах розглядає популізм у ракурсі маніпулятивних технологій і визначає його як продукт політичної комунікації. Дослідник виокремлює історично-теоретичний та практично-технологічний аспект у дослідженні популізму. Перший полягає у тому, що популізм може проявлятися у сфері національно-визвольного руху і у сфері зовнішньої політики, а популістська риторика, притаманна як правим,

так і лівим політичним силам. А практично-технологічний аспект притаманний сучасним проявам популізму та асоціюється з методами впливу на суспільну свідомість [11].

Як бачимо, на сьогоднішній день розроблено достатньо наукових праць у сфері популізму і через складність даного поняття сформувалися різні підходи до його розуміння. Можна виокремити серед них наступні:

- Світоглядно-ідеологічний

У цьому випадку популізм інтерпретується як специфічна форма ідеології або світогляду. Ця специфічність полягає у тому, що популізм як ідеологія не має чіткого центру і на відміну від соціалізму чи лібералізму також не має стійких положень, які б дали відповідь на соціально-політичні питання. Він може змішуватися з багатьма ідеологіями, а тому важко класифікувати популізм за допомогою традиційної лівоправої шкали. Проте, є положення, яке залишається незмінним: «суспільство у кінцевому підсумку розділене на дві однорідні антагоністичні групи – «чистий народ» проти «корумпованої еліти» [19].

- Логіко-дискурсивний

Популізм як політико-економічну логіку інтерпретує Е. Лаклау. Він розуміє популізм як логіку конституювання політичного суб'єкта (народу) через поділ соціального простору на владу та пригнічувану сторону. Тобто популізм не просто виражає запити певної групи, а сам їх продукує. Популізм виникає поетапно, на думку Лаклау. Спочатку виникають незадоволені соціальні запити, які виявляються проігнорованими владою. Потім вони нагромаджуються і формується розрив між інституційною системою та спільнотою, що призводить до делегітемізації влади і її протиставленні народним запитам. Але для появи популізму усі запити має поєднувати щось спільне, що буде мати змогу представити їх як протилежність владі. Як приклад такого спільного можна навести наступну ситуацію. Є два різних запити на знищення класової системи і ліквідацію гендерної нерівності, але за певних умов безкласове суспільство може стати спільною метою для обох

запитів і представляти весь ланцюжок подібних запитів. Ось тоді, на думку Лаклау, і виникає популізм. Тобто він завжди пов'язаний з існуючою розстановкою сил і дихотомія «ми – вони» може бути інтерпретована відповідно до існуючого в певній країні дискурсу. Розуміння популізму як дискурсу, що протистоїть існуючій розстановці сил дещо спрощує інтерпретацію суспільного простору, в основі якого лежить розмежування еліти та маси. Загалом же Лаклау позитивно інтерпретує поняття «популізм», адже він для нього лише певний процес створення антагоністичних політичних фронтів, які є важливим елементом демократичного устрою [44].

Проте, таких позитивних трактувань є доволі мало. Більшість науковців розглядають популізм, як протилежність ліберальній і представницькій демократії. Дослідники помічають, що коли популісти перебувають в опозиції вони часто критикують владу та еліту, але вже отримуючи владу в свої руки самі ж відмовляють опозиції у будь-якій легітимації, що зовсім не є позитивною практикою для розвитку демократичних інститутів. В рамках логіко-дискурсивного напрямку популізм ще трактують як форму різко антагоністичної риторики або політики, яка спрощує існуючі проблеми з надзвичайною легкістю, безболісністю, а іноді й конкретикою, зводить усі проблеми до розпливчастих рішень [23].

• Поведінково-стильовий

Даний напрям акцентує увагу на дослідженні особливостей стилю публічної поведінки популістів. Звісно, будь-які політики застосовують у своїй боротьбі усі наявні засоби, щоб сподобатися виборцям, проте дослідники вважають, що популістам притаманний своєрідний стиль. Б. Моффіт та С. Тормі виокремлюють три елементи цього стилю: 1) апеляція до народу; 2) сприйняття політичної реальності за допомогою ключових слів «криза», «загроза», «занепад»; 3) погані манери: використання неполіткоректної лексики, образи, перехід на особистості тощо. Популісти здебільшого декларують політичні успіхи та анонсують майбутню діяльність, проте реальна ефективна політика здійснюється рідше [19].

- Інструментально-мобілізаційний

Популізм також розуміють як метод політичної практики, спрямований на мобілізацію населення в публічну та протестну активність, що супроводжується артикуляцією антиурядової, націоналістичної риторики, що звеличує простий народ та засуджує істеблішмент, великий бізнес та особливо транснаціональні корпорації. Тут метою популістів постає заклик народу до дій, демонстрації серйозності намірів. Як приклад дослідники приводять рух «Захопи Волл-стріт» [19].

Звісно, ми не можемо стверджувати, що перелічені підходи будуть охоплювати усі інтерпретації популізму, адже поняття є багатограним і входить до складу багатьох політичних феноменів. Популізм проявляє себе як політична риторика, специфічна ідеологія, дискурсивний стиль, політична технологія або ж стратегія, рух, політична культура. Усі наявні визначення звісно не виключають один одного, а лише мають наголоси на різних ключових аспектах, чим допомагають внести ясність в розуміння даного поняття. Але це не виключає ту обставину, що популізм інколи має надто різне тлумачення і постає спільним визначенням абсолютно різних політичних феноменів. Саме тому, на нашу думку, краще робити акцент все-таки на характерних рисах популізму, які є спільними для багатьох кейсів, а не виділяти єдину дефініцію.

1.2 Основні риси та ідеї популізму

Популізм не був обмежений ні географічно, ні культурно, адже його можна помітити як в США, так і в Австралії чи країнах західної Європи. Деякі дослідники вважають популізмом італійський фашизм чи початкову стадію націонал-соціалізму. Оскільки існує розуміння популізму як певної політичної концепції, яка має подібні риси, що простежуються в політичних партіях, які завдяки цьому можна згрупувати в сім'ї, то видається доцільним виділення цих загальних характерних рис популізму, зважаючи на широту поняття в багатьох інших аспектах.

Найперше на чому варто вкотре наголосити увагу - це важливість народу у функціонуванні популізму, а точніше його протиставленні правлячій еліті. Конкретно дефініювати поняття народ у популізмі неможливо, адже воно змінюється відповідно до існуючого дискурсу, проте можна точно сказати, що народ відповідно до популістської риторики - це саме ті, хто не належать до правлячих кіл і ті, хто потерпає від еліт. Але не всі соціальні групи, які потенційно також можуть потерпати від правлячої еліти обов'язково включені в поняття «народ». Дуже часто в нього не входять іноземці чи іммігранти, що є особливістю крайніх правих популістичних партій європейських країн.

Наступною характерною рисою є важливість моральної сфери у системі цінностей популізму. Популісти завжди поділяють світ на дві частини, при чому одна відноситься до «зла», а інша до «добра». Зрозуміло, що еквівалент суспільства представляє позитивну частину людства, а «зло» відповідно пов'язане з державою чи правлячою елітою, які працюють проти народу.

Ще одна загальна риса спільна для різновидів популізму полягає в особливості протистояння демократії та авторитаризму. Популізм не можна визначити як антидемократичний феномен, але водночас і як позитивно налаштоване до демократії явище його теж не варто трактувати. Багато положень популізму лише формально перебувають у форматі демократії, адже спрямовані на надання, розширення влади народу, усунення перешкод народовладдя. На практиці ж популістська риторика часто наголошує лише на

недоліках демократії, аби усунути наявних при владі людей і досягнувши мету виходить лише з позиції інтересу власної політичної сили, ігноруючи інших акторів.

У популізмі багато дослідників помічають антиінтелектуальну ознаку, яка полягає в тому, що він не апелює до раціональних аргументів чи інтелекту, а використовує універсальні поняття (справедливість, віра, солідаризм і т.п.). Професійні політики також часто критикуються популістами, бо на їхню думку використовують знання для власного збагачення. Більшість популістичних партій не має чіткої програми, це здебільшого прості, неконкретні гасла з критикою еліти. Спостерігається певний утопізм щодо майбутнього, який обіцяють народу популісти завдяки унікальному способу розв'язання суспільних проблем.

Наявність лідерства є також однією з рис популізму, адже майже всі популістичні політики мають імідж загальнонаціонального лідера, сильного вождя, який володіє харизмою і потребує підтримки мас у боротьбі з ворогами. Це в свою чергу сприяє зменшенню демократичності [39].

Багатоаспектність поняття популізму вплинуло і на дослідження його видів. Найчастіше згадується «лівий» та «правий» популізм. «Лівий» популізм, акцентує увагу на справедливості, соціалізмі, а «правий» фокусується на питаннях суспільного порядку, вирішенні загальнонаціональних проблем [22]. Але таке розмежування є, знову ж таки, дещо умовним.

Також популізм, як термін із широким спектром значень, можна розділити на дві великі категорії: «аграрний популізм» - низка радикальних рухів і соціально-економічних доктрин, що виражають інтереси селян і дрібних фермерів, і «політичний популізм» - безліч взаємозв'язків, видів діяльності і прийомів, заснованих на звертанні до «народу» [38].

В. Заславський визначає популізм у залежності від ставлення до форм власності і виділяє «державний популізм» та «ринковий популізм». «Державний популізм» захищає групові потреби і інтереси державно-

залежних працівників, наполягаючи на збереженні державної власності на засоби виробництва як основної форми власності в радянському суспільстві і покладає свої надії на сильну патерналістську державу, що забезпечує працюючим громадянам зайнятість і «соціальну справедливість». Ринковий популізм виростає з об'єднання державного популізму і офіційних профспілок, шляхом серії локальних страйків, коли до влади прийшли прихильники реформ [16].

Також виділяють ідейний («популізм», як певна система ідей), „домінуючого” і „пригнобленого” класів, демократичний, тоталітарний і авторитарний. класифікацію популізму проводять і за такими параметрами: ступінь впливу на свідомість мас, ефективність втілення в життя популістських лозунгів, кінцевий результат популістської політики [38].

Також доцільно виділити типологію британського дослідника Дж. Мак-Гігена. Він розрізняв популізм політичний та культурний. Під політичним популізмом дослідник розумів щось на кшталт мобілізації політичної більшості суспільства навколо невеликого набору простих, але не позбавлених деякого лукавства лозунгів, орієнтованих на «найменший спільний знаменник» суспільних очікувань. Політичний популізм, на його думку, часто супроводжують антисемітизм, антиінтелектуалізм, поміркована ксенофобія. Культурний популізм дослідник розумів як інтелектуальне припущення, що політичний досвід та культурні практики «звичайних людей» значно важливіші аналітично та політично, ніж Культура з великої літери» [9]. Можна сказати, що дане розрізнення популізму спричинене відмінним розумінням даного поняття. Адже в цих різних типах популізму робиться акцент на відмінностях в суті даного поняття.

Дещо схоже розрізнення типів популізму мала М. Кенован, яка аналізувала у широкому часовому та географічному масштабі історію популістських рухів. Вона розрізняє два типи популізму: аграрний і політичний. Аграрний популізм належить минулому, адже його перший різновид сформував фермерський рух із радикальними економічними

вимогами, який набув впливу у США наприкінці XIX ст. і став основою Популістської партії. Другий утворила низка селянських рухів, які існували після Першої світової війни. Третій – так зване народництво: російський інтелігентський рух, який ідеалізував селянство, його традиційний общинний спосіб життя та пов'язував із ним сподівання на створення соціалістичного суспільства. Політичний популізм М. Кенован поділила на чотири підтипи:

- «політична диктатура» (наприклад, режим Х. Перона в Аргентині, багато інших латиноамериканських диктатур),

- «популістська демократія», яку розуміють як вимогу демократії прямої.

- «реакційний популізм» – головно націоналістичний та/або расистський.

- «популізм політиків» або ж політичний стиль, основою якого є гра із амбівалентністю поняття «народ». У цьому разі політик-популіст вдається до конструювання категорії «народ», яка визначається як певна єдність поза та понад реальними й складними соціальними відмінностями. Такий «народ», який і претендують представляти популісти, має стати основою для створення «кроскласових», універсальних політичних коаліцій.

Отже, М. Кенован розрізняла сім варіантів популізму, а також припускала існування трьох кластерів популізму, які визначають на підставі деяких спільних рис названих типів: «популізм маленької людини», авторитарний популізм і революційний популізм. Спільне між ними - апеляція до народу та недовіра до еліт. Головний висновок М. Кенован полягає у тому, що термін «популізм» охоплює широке коло явищ, у яких немає однієї спільної серцевини, єдиний спосіб дати собі раду з цим розмаїттям - певним способом їх класифікувати [16].

Отже, перелік характеристик популізму є досить різноманітним, але можна виділити, риси, які трапляються найчастіше. Зокрема, це є протиставлення «народу» й «еліти» (або «свій - чужий»), прямої демократії

представницькій, а також вождизм. Науковці схильні мати консенсус щодо суперечності взаємодії популізму з демократією. Адже популістський рух може сприяти залученню нових соціальних груп до прийняття рішень, розширенню рівня політичної участі, а отже вдосконалювати демократичні інститути. Проте дуже часто на практиці популісти втілюють так би мовити «тиранію більшості», в особі лідера і це несе загрозу правам меншості і демократичному ладу. Характерними рисами також є спрощеність звертання до народу, ворожість до соціальних реалій. Не менш важливою прикметою є еkleктичність, тобто змішування різних ідеологічних положень, які можуть суперечити між собою. Навіть види популізму не вдалося звести в єдину логічну структуру, адже вони залежать і від трактування популізму в свою чергу. Виділяють лівий і правий популізм, аграрний і політичний, ідейний, політичний, „домінуючого” і „пригнобленого” класів, ринковий та командно-адміністративний, демократичний, тоталітарний і авторитарний, культурний та політичний. Часто ці види хоч і суперечать або взаємовиключають один одного, проте мають право на існування.

РОЗДІЛ 2 Особливості західноєвропейського популізму на прикладі Німеччини та Франції

2.1 Історичні особливості формування популістського руху в Західній Європі

Дослідники виділяють три етапи розвитку популізму: аграрний, економічний (латиноамериканський) та політичний. Наприкінці XIX століття, в США на політичній арені з'явилася популістична Народна партія, але Європа тоді була ще далекою до популізму, адже переживала появу соціал-демократичних партій. Пізніше в Європі відбувся розподіл партій на ліві, центристські та праві, але до 1970-х років тут не з'являлося щось подібне до американського популізму. Лише в 1990-х роках виникла назва для політичних акторів, які мали риси популізму. Французи назвали їх «populiste», а німці – «populist» [12]. Доцільніше, на нашу думку, акцентувати увагу саме на політичному етапі, який розпочався наприкінці XX ст., адже тоді популізм почав формуватися і ставати більш активним на політичній арені європейських країн. Проте перед цим варто окреслити історичні передумови і причини поширення даного явища.

Після Другої світової війни популістських політичних сил у Західній Європі майже не було ще 30 років. Влада відносно рівномірно розподілялася між політичними силами різних ідеологічних спрямованостей. Партії та їхні прихильники в бізнесі, серед робітничого, середнього класу співпрацювали щодо розширення соціальних програм. Домінувала політика, яка була сформована на основі орієнтованої на реформи соціал-демократії та кейнсіанської економіки. Стабільність полягала також і в сприятливому економічному розвитку. Відбувалося розширення торгівлі, яке стимулювало до розширення програм соціального страхування, підвищення рівня заробітної платні, високих подальших інвестицій і розширення міжнародної торгівлі. Рівень безробіття у 1970 році становив 0,6% у ФРН, та 2,5 % – у Франції, що

було доволі низьким показником. У Франції цю епоху навіть називали «слабким тридцятиріччям» [12].

Але, коли на початку 1970-х років Європа почала переживати економічний спад, що було зумовлено поєднанням різних чинників, (активний профспілковий рух, розвиток світового надлишку виробничих потужностей у базових повоєнних галузях промисловості, відмова від контролю за рухом капіталу, відмова США від переоціненої валюти з фіксованим курсом, підвищення цін на енергоносії і т.п.) популістичні сили почали проявляти себе яскравіше [21]. Відповідно, через зниження економічного зростання, підвищення безробіття, бюджет країн значно скоротився, але витрати на соціальне забезпечення різко виросли. Зрештою, сповільнення темпів зростання підірвало соціал-демократичну та кейнсіанську політику і країни мали шукати нові шляхи поліпшення ситуації, тому виникла європейська версія неолібералізму, яка, проте, не змогла до кінця вирішити наявних проблем. І хоч партії і перейняли новий світогляд, домогтися постійного успіху на його основі не змогли. Через це відкрилася нова причина для критики політичної еліти, яку звісно використовували популісти.

Багато політичних сил відмовилися підтримувати розширення державного сектора, життєздатних галузей обробної промисловості, а виступали за вільну торгівлю, дерегуляцію фінансової системи, глобалізований капіталізм, а тому вони почали втрачати виборців з робітничого класу. Це разом із розпадом комуністичних партій Франції та Італії після краху Радянського Союзу розчистило простір для появи нових сил, привабливих для робітничого класу, який відповідно зайняли популістичні партії [12]. На цих аспектах важливо було наголосити, адже багато сучасних популістських організацій у Західній Європі сягають своїм корінням рухів ще 1970-х років.

Також простір для популістичних сил розширювався під впливом швидкого зростання кількості іммігрантів і це все на тлі зменшення кількості робочих місць. Коли економіка була в кращому стані активно залучалися

іноземні заробітчани. У ФРН 1956 року було 95 тис. залучених працівників, у 1966 році – 1,3 млн. До Франції впродовж 1946–1970 років прибуло 2 млн працівників-мігрантів. [6] Тоді в Західній Європі майже не було антиіммігрантських настроїв. Але коли брак робочої сили перетворився на її надлишок, ситуація змінилася. Західна Європа припинила офіційно наймати іноземних працівників, а також пропонувала працівникам фінансове заохочення для повернення на батьківщину. Але якщо працівники з інших європейських країн частіше поверталися додому, то іммігранти з Африки та Близького Сходу залишалися і мали бажання жити в країні з кращими економічними можливостями разом із родиною, тому їх частка тільки зростала. Також у 1980-х та 1990-х роках відбувалося збільшення кількості біженців з Африки та Азії. Нове покоління іммігрантів вже не працювало в промисловості і часто скупчувалося в малозабезпечених громадах у самих містах або на околицях. Також у багатьох місцях таких скупчень підвищувався рівень злочинності [12].

Були проведені опитування на початку 1990-х років, які показали негативні настрої населення. До прикладу у Франції 56 % респондентів уважали, що в їхній країні забагато іммігрантів, а 24 % були переконані, що Франція не повинна приймати людей, які шукають притулку [12]. Оскільки багато політичних партій ігнорували ці настрої або наполягали на прийнятті іммігрантів, то на ці запити відповіли саме популістські партії правого спрямування. Також варто додати, що після атаки у США 11 вересня 2001 року в Європі посилювалися побоювання щодо іммігрантів.

Також варто зазначити, що важливу роль зіграв Європейський Союз та євროзона. Після Другої світової війни лідери Франції та Німеччини, аби уникнути наступної війни та інтегрувати економіки разом із Нідерландами, Люксембургом, Бельгією та Італією заснували Європейську спільноту з вугілля та сталі. 1957 року була заснована Європейська економічна спільнота (зона вільної торгівлі), а в 1992 році - Європейський Союз, у межах якого

забезпечувалося вільне пересування людей і товарів, а Франція та Німеччина виявилися одними з основних рушіїв ЄС [21].

Економіка відіграла важливу роль у задумі щодо ЄС. Курс європейських валют був нестабільний, а невеликі країни хотіли забезпечити певну стабільність власних валют. Проте не все призвело до бажаного результату і спад економіки все-таки відбувся. У результаті правлячі партії виявилися безсилими в таких умовах і відкритими до викликів із боку правих і лівих популістів і це на тлі критики імміграційної стратегії ЄС популістами. Варто додати, що фінансовий колапс 2008 року теж підірвав авторитет ЄС, що дало змогу популістам виступати проти фальшивих обіцянок процвітання від ЄС та проти партій, які з ними погоджувалися [12].

Підсумовуючи певні історичні події, які призвели до появи перших популістичних сил, варто виділити ще причини появи популізму, П. Таггарта. Звернемо увагу саме на ті, що стосуються країн Західної Європи. Це насамперед підвищення зацікавленості ідеологіями та діяльністю нових крайніх «правих» політичних партій, які сповідують антиіммігрантські настрої. Таке підвищене апелювання до національних цінностей на думку дослідника було відповіддю на процеси глобалізації. Також як причину він виділяє кризу політичних партій і поширення недовіри до політичних еліт, що призвело до зростання відчуття кризи легітимності. Наприкінці ХХ ст. формула демократії була дещо змінена і наголос був поставлений на захисті прав меншості і саме це викликало невдоволення популістів, які вбачали в такій тенденції загрозу прав більшості. Також спостерігалось підвищення інтересу до прямої демократії у діяльності нових суспільних рухів: екологічних, антиглобалістських і популістських відповідно, чому сприяв також і розвиток Інтернету. Ще однією причиною виділена європейська інтеграція, яка, на думку вченого, була виявом ширшого процесу глобалізації і призвела до формування нових форм політики, нових викликів та нової інституційної невпевненості. З'явився помітний євроскептицизм, наголос зміщувався до національних цінностей, національної держави, а загрозою

виступала у популістів саме євроеліта. Причиною цього було ускладнення політичного процесу у європейських державах: використанні складних виборчих систем, непростому процесі творення і забезпеченні стабільності коаліцій, існуванні багатьох рівнів акторів у процесі прийняття рішень. Це призвело до ускладнення розуміння політичного процесу звичайним виборцем, а тому сприяло недовірі до політичних еліт і зверненню до більш простої популістичної риторики, про особливості якої ми зазначали в попередньому розділі [16].

2.2 Прояв популізму у публічній політиці Франції на прикладі партії «Національне об'єднання»

Перші європейські партії мали праве спрямування, адже звинувачували еліту у співпраці з комуністами, іммігрантами, одержувачами соціальної допомоги, тому термін «популіст» у Європі набув негативного значення. Але наразі ми можемо спостерігати в країнах Західної Європи і ліві популістські партії, які виступають проти правлячої еліти своєї країни чи проти керівних органів Євросоюзу, а також популістські партії, які не мають вираженої ідеології, тому варто детальніше розглянути діяльність популістських партій у Німеччині та Франції на сучасному етапі.

Особливістю європейських популістських партій є те, що вони існують десятиліттями, адже у Європі функціонує багатопартійна система і невеликі партії зберігають свою стабільність, навіть якщо набирають менше ніж 7 % голосів виборців. У Німеччині діє змішана виборча система, але вона достатньо чітко відображає структуру преференцій виборців і характеризується досить високим рівнем пропорційності [4]. У Німеччині долати мінімальний бар'єр мала можливість популістська партія «Альтернатива для Німеччини».

У Франції президентські вибори відбуваються за мажоритарною системою і багато дослідників вважає, що однією з особливостей виборчої системи у Франції є її низький рівень пропорційності [28]. Не зважаючи на це, популістська партія Національний фронт (НФ) усе одно має можливість перемагати на місцевих виборах, а також отримувати місця в Європейському парламенті (вибори до Європейського парламенту проходять за пропорційною системою).

Зазвичай Правоцентристська Республіканська партія Франції (РПФ) і лівоцентристська Французька соціалістична партія (ФСП) при підтримці їхніх політичних партнерів регулярно змінювали одна одну при владі. Однак при цьому останні десять років суттєво зростав потенціал і популярність партії «Національний фронт» (НФ).

«Національний фронт» був створений 1972 року. Спочатку лідером партії був Жан-Марі Ле Пен, але з 2011 р. її очолює його донька Марін Ле Пен. Причини створення Національного фронту були подібні до причин поширення популізму у всій Європі, про що зазначалося у попередньому розділі. Спочатку партія мала насамперед антикомуністичну спрямованість. За керівництва Жана-Марі Ле Пена партію більшість дослідників визначали як ультраправу через велику кількість антисемітської, інколи расистської риторики. Але зараз у програмі Національного фронту головними є інші наголоси, адже відбулися з того часу глибокі економічно-соціальні зміни. [10] В перші роки свого існування партія не отримувала і одного відсотку голосів, але вже у 1980-х почалося піднесення популярності Національного фронту і в 1990-х роках партія постала на політичній арені як постійний і впливовий політичний гравець [18].

Коли партію очолила Марін Ле Пен вона вела більш помірковану політику, дистанціювалася від антисемітизму і дещо змінила імідж партії на більш позитивний. Оскільки НФ є націоналістичною партією, то приналежність до нації розглядається як головний чинник ідентичності. У програмі партії також наголошується, що нація потребує чітко визначених територіальних меж. Ще однією з програмних вимог партії є традиційна сім'я, адже збільшення народжуваності серед корінних французів є завданням політичного значення, на думку прихильників даної політичної сили. Тому партія виступає за заборону абортів, широку соціальну допомогу сім'ям з дітьми. Але це не є найважливішими питаннями НФ. Основною і навіть критичною партія вважає проблему масової імміграції. Та велика кількість іммігрантів, що прибуває до Франції не має можливості повністю асимілюватися і це, на думку прибічників партії, несе загрозу французькій нації. Тому Національний фронт пропонує зробити важчою процедуру отримання французького громадянства і закликає сприяти поверненню іммігрантів до країн їх походження, надаючи їх урядам допомогу для заохочення відповідних зусиль. Коли Марін Ле Пен балотувалася у

президенти, вона виступала проти членства Франції у Євросоюзі, за відмову від євро та відновлення національної валюти, за вихід Франції з НАТО та максимально незалежну щодо США зовнішню політику. Вона переконана, що глобалізація, євроінтеграція та вільна торгівля завдають більше шкоди французькій економіці, руйнують сільське господарство та інші традиційні галузі. Соціально-економічна програма НФ (а саме з нею М. Ле Пен йшла на президентські вибори 2012 р.), за підрахунками економістів, на 68% складалася з пропозицій лівого спрямування. Ця програма носила яскраво виражений популістський характер, а її пропозиції не тільки не були погоджені між собою, а й часто заперечували одне одному [17]. Варто зазначити, що в партії була проведена медійна “дедemonізація”, як альтернатива на те, що французькі ЗМІ ігнорували НФ або свідомо розповсюджували про нього фейки. Марин Ле Пен не пішла по шляху німецької АдН і не стала створювати “власні” ЗМІ (щоб уникнути звинувачень у пропаганді). Натомість вона розпочала особисто зустрічатися з журналістами, щоб довести свої погляди та позицію партії [6].

Варто зазначити також гасла та певну риторику, яку використовувала партія, аби наголосити на її популістичності. Одним із перших гасел передвиборчої кампанії було наступне: «Один мільйон безробітних - це один мільйон іммігрантів. Франція та французи передусім», а також «Одна сила для Франції». А головним ідеями, які висувала партія були такі: «Дати роботу кожному французу; скоротити податки; вирішити проблему імміграції, встановити закон і порядок, створити сім'ю національною цінністю» [8].

Тут ми бачимо одну з основних популістичних рис: наголошення на ключовій ролі народу в прийнятті рішень. Також можна зазначити деяке спрощення дійсності, адже проблему безробіття популісти хочуть вирішити шляхом усування іммігрантів, а це є спрощенням проблеми, простим і нечітким рішенням. Також зрозуміло, що прагнення дати роботу кожному французу є дещо нереалістичним, а як ми наголошували в попередніх розділах,

спостерігається певний утопізм щодо майбутнього, який обіцяють народу популісти завдяки унікальному способу розв'язання суспільних проблем.

Більш сучасними лозунгами є наступні:

- «Розпуск Національної Асамблеї: дайте голос народу!»
- «В ім'я народу! Виключно в ім'я французького народу. Ніколи без нього, ніколи проти нього!»
- «Національний Фронт – сила майбутнього. Приєднуйся!»
- «Імміграція... відкрий свої очі! Національний Фронт не помилиться» [14].

Характерною рисою в цих лозунгах є емоційна складова. Основна мета тут змусити сприймати інформацію, спираючись на емоції, що є антиінтелектуальною ознакою, яка полягає в тому, що популісти не апелюють до раціональних аргументів чи інтелекту. Також бачимо, що партія в своїй риториці наголошує на ключовій ролі народу в прийнятті рішень, критикує статус кво і вимагає розпуску парламенту, що цілком притаманне популістичним силам. Остання президентська кампанія 2017 р. Марін Ле Пен «Мій проект для Франції і для французів» проходила під гаслами «Марін Ле Пен голос народу, дух Франції», [43] де знову ж таки бачимо наголос на важливості народу як найвищої цінності популістів.

Особливістю даної політсили ще є те, що її електорат - це переважно чоловік, селянин, ремісник, дрібний комерсант чи робітник з невисоким рівнем освіти та скромним заробітком, який найчастіше проживає на території з високим відсотком мігрантів або у районі, що переживає економічну депресію. Також доцільно виділити те, що партія Національний фронт, проявляючи євроскептицизм, зайняла переважно проросійську позицію і закликає до «порозуміння» з Росією, заявляючи про спільні цінності, які мають країни: християнську спадщину і європейську цивілізацію [18].

На передостанніх та останніх президентських виборах у Франції перемогу отримав Е. Макрон. Варто зазначити, що його політичну силу «Вперед!» дослідники визначають як ідеологічно невизначену. Лідерка ж

«Національного фронту» М. Ле Пен також балотувалася у президенти, але стикнулася з поразкою, що вплинуло на подальший ребрендинг партії. Була змінена назва на «Національне об'єднання», з програми був видалений пункт про відмову від євро, а також тема виходу з Євросоюзу була замінена дискурсом про «новий європейський проект» - «Європу національних держав» [27]. Тобто можна зробити висновок про зменшення популістичних рис даної політсили та відхід від надто радикальних позицій.

На парламентських виборах перемогу отримала президентська коаліція, яку утворили партія Е. Макрона «Вперед, Республіка!» і центристська партія «MoDem» («Демократичний рух»). Якщо розглядати популістичні партії, то до парламенту таких пройшло дві: ультраліва партія «Нескорена Франція» та «Національне об'єднання» (в минулому «Національний фронт»). Партія «Нескорена Франція» є доволі новою популістичною силою на французькій політичній арені, адже була утворена лише в 2016 році, на відміну від «Національного фронту», який, як ми зазначали, має тривалу історію партійної діяльності. Проте говорити про значиме парламентське представництво обох партій не доводиться, адже в нижній палаті Національних зборів «Національне об'єднання» отримало лише 8 місць (що є 13,2%), а партія «Нескорена Франція» разом з комуністами - 26 [20].

Нова партійно-політична конфігурація, яка виникла до середини літа 2017 р. визначалася такими головними елементами: а) міцна монополія макронівської більшості у виконавчій владі і в нижній палаті парламенту; б) глибока криза ідентичності і дезінтеграційні процеси; в) розгубленість і конфлікти в таборі партії «Національне об'єднання»; в) підйом в лівій частині партійного спектру, який пов'язаний з успіхом партії «Нескорена Франція»; г) динаміка змін, яка поставила на порядок денний різних політичних сил завдання перегрупування, перегляду ідеології, ребрендингу, пошуку нової тактики і нових облич, створення нових альянсів і т.п. [20].

Отже, популістськими ознаками партії «Національне об'єднання» є протиставлення корінних французів та іммігрантів. Тобто «своїх» та «чужих»,

які є загрозою для перших. Також негативне ставлення до глобалізації, євроінтеграції, ЄС. Ну і відповідно звинувачення керівної політичної еліти у змові, неефективній політиці. Також популістською рисою діяльності Національного об'єднання є змішування положень різних ідеологій (націоналістичної програми щодо проблем імміграції та культурного плюралізму з виразно лівими підходами до деяких економічних питань). За результатами останніх парламентських виборів можна зробити висновок, що відбулося перезавантаження партійно-політичної системи Франції. Адже була зруйнована біпартійна конструкція, яка діяла майже 50 років. До парламенту за результатами виборів пройшли дві «нові» популістичні партії, отримавши доволі високий результат: «Вперед, Республіка!» та «Нескорена Франція». В обох цих партіях дослідники виділяють популістичну риторику, але «Нескорена Франція» має її у більш яскраво вираженому форматі.

2.3 Прояв популізму у діяльності партії «Альтернатива для Німеччини»

Партія «Альтернатива для Німеччини» (АдН) виникла у 2013 році на основі політичної групи «Виборча альтернатива 2013». Її засновниками були колишні члени Християнсько-демократичного союзу (ХДС), які були незадоволені урядовою політикою. «Виборча альтернатива 2013» вимагала виходу Німеччини із зони євро та обмеження владних повноважень ЄС. Уже новостворену партію очолив професор Бернд Люке, який залишався керівником до 2015 року. За рекордно короткий термін партія створила програму та залучила більше 10 000 членів. До складу АдН увійшли переважно представники бізнесу, а також економісти, правники, журналісти. Партія позиціонувала себе як "партія професорів", адже за їх словами складалася з інтелектуальної еліти [15].

АдН, яка існувала менше 5 років отримала 4,7% голосів на виборах до парламенту Німеччини, що вважається доволі непоганим показником як для праворадикальної партії. Але через певний час всередині партії почали виникати конфлікти між соціально консервативним популістським (лідер - Фрауке Петрі) та неоліберальним крилом (Бернд Луке) щодо її подальшого напрямку. Оскільки більш помірковані погляди Бернда Луке не переважили радикальніший підхід Фрауке Петрі - це призвело до поразки Луке та ідеологічної переорієнтації «Альтернативи для Німеччини». З середини 2015 року все більше розголосу починає набувати проблема імміграції, чим скористалося радикальне крило партії під керівництвом Фрауке Петрі. Вони посилили радикальність позицій щодо імміграції, біженців та ісламізму. Це було вдалим рішенням і призвело до успіху та збільшення впливу радикальної фракції і Фрауке Петрі була обрана партійним лідером. Дослідники вважають, що саме з цього періоду «Альтернативу для Німеччини» можна вважати праворадикальною популістською партією [50].

Не зважаючи на втрату електорату через розкол партії, такі чинники як криза біженців, політика «відкритих дверей» Ангели Меркель та терористичні

атаки спричинили підвищення електоральної підтримки партії. Ці чинники стосувалися зокрема міграційної кризи яка і стала основною причиною підвищення показників електоральної підтримки партії у 2015 році з 3 до 11%. Виборчий успіх сприяв зсуву партії від правого центру до більш радикальних позицій, через що помірковані члени вийшли з партії. Пізніше «Альтернатива для Німеччини» намагалася відсторонитися від крайньо-екстремістських прихильників партії і виключала їх зі складу, були навіть відкриті провадження стосовно окремих членів партії. Після стратегічної та ідеологічної переорієнтації партії та перемоги на виборах до Бундестагу Фрауке Петрі покинула партію [40]. Тут ми бачимо схожість АдН та НФ, адже остання також здійснювала ребрендинг партії декілька разів, поступово дистанціюючись від надто радикальних позицій, аби охопити ширше коло електорату.

Варто також звернути детальніше увагу на програмні положення партії «Альтернатива для Німеччини». Вона складається з шести розділів: 1) демократія та основні цінності; 2) Європа і Євро; 3) внутрішня безпека та юстиція; 4) зовнішня політика і безпека; 5) ринок праці і соціальна політика; 6) родина і діти. Кожному з цих пунктів партія має радикально відмінну позицію від програмних поглядів парламентських партій. Зокрема, за основні цінності партія сприймає національну, а не наднаціональну демократію, виступає за проведення референдуму щодо відмови від “євро”, наполягає на обмеженні кількості біженців, пропонує раз і назавжди відмовитись від проекту спільної європейської армії, пропонує захищати родинні цінності [24]. Можна спостерігати деяку схожість положень з «Національним фронтом».

Варто зазначити також гасла та певну риторику, яку використовувала партія, аби наголосити на її популістичності. Отже, про політичну еліту партія відгукується наступним чином: «За лаштунками невелика та потужна еліта політичних партій таємно керує і несе відповідальність за помилковий розвиток минулих десятиліть. Це політичний клас кар'єрних політиків, головним інтересом якого є збереження власної сили, статусу та матеріального

благополуччя. Це політичний картель, який керує важелями державної влади...» Експлуатація держави політичними партіями ставить під загрозу демократичний лад Німеччини, оскільки «члени парламенту втратили свою роль справжніх представників німецького народу» [48]. В наведеному висловлюванні ми спостерігаємо ключові риси популізму: наголошення на важливості ролі народу в прийнятті рішень, протиставлення «народу» та «правлячої еліти», а також нищівна критика владних еліт наголошення на її поганій моральній природі.

Також варто виділити наступні заяви: «іслам не є частиною Німеччини», «німецька мова – це центральний елемент німецької ідентичності», «Мета АдН самозбереження, а не самознищення нашої держави та нації». «Ми хочемо залишити нащадкам у спадок землю, яку ще впізнають як нашу Німеччину». Також варто звернути увагу на заклики «негайно закрити кордони, щоб зупинити нерегульовану масову імміграцію» та до «мінус імміграції» [50]. Багато положень не підтримують демократичні цінності і в цьому ми бачимо характерну рису популізму – її суперечність з демократією. Також ми бачимо деяку нереалістичність заяв та їх утопічність, спрощеність, що є теж притаманним риториці популістичних партій.

Щодо популістичних рис партії, то тут можна говорити про протиставлення між «простим народом» та «політичною елітою». «Політичну еліту» партія характеризує як політичний клас кар'єрних політиків, головним інтересом якого є збереження власної сили, статусу та матеріального благополуччя, а «звичайний народ» - це громадяни Німеччини, які повинні нарешті отримати право голосу та самі вирішувати свою долю. АдН пропагує референдум як один з основних елементів прямої демократії. У той же час партія не здатна сформулювати конкретні, пропозиції для його реалізації. Спостерігається і євроскептицизм в програмі партії, що притаманно популістичним західноєвропейським партіям. За переконанням АдН, ЄС став недемократичним об'єктом влади та фактично монополізував владні повноваження, оскільки де-факто виступає централізованою федеративною

державою. Тому Європейський Союз повинен знову повернутися до форми виключно економічного об'єднання. Якщо ж це не буде можливим, то Німеччина має вийти з ЄС або домагатися його ліквідації демократичним шляхом. Німеччина також має відмовитися від євро та повернутися до національної валюти. Також партія виступає за легалізацію придбання та володіння зброєю, відновлення обов'язкової військової служби, укріплення національних кордонів. Порушниками національної безпеки, на думку прихильників даної політичної сили, є іммігранти та біженці, тому для їх покарання варто використовувати примусову репатріацію, депортацію, позбавлення громадянства. АдН виступає за покращення стосунків з Росією, точно так само як і «Національний Фронт». Популістська політсила виступає за захист усталених культурних та регіональних цінностей, а також підтримують традиційну сім'ю. Для покращення рівня народжуваності АдН пропонує розробити різні соціальні програми, а також виступає за заборону абортів. Першочерговим завданням АдН є розвиток та збереження німецької мови, культури і традицій, а не підтримку культури інших країн. [50] Всі ці програмні положення партії багато в чому збігаються з французькою популістською партією, хоча АдН має набагато коротшу історію діяльності.

На виборах 2017 р. в парламент Німеччини відмінною рисою було падіння рейтингу обох провідних німецьких партій: правоцентристського блоку ХДС / ХСС і лівоцентристської Соціал-демократичної партії Німеччини (СДПН). Результати партії «Альтернатива для Німеччини» були також вражаючими. Популістська політична сила здобула третє місце з результатом 12,6%. [47] Це вперше в історії Німеччини в парламенті є сім партій і одна з них («Альтернатива для Німеччини») - відверто націоналістична.

Як і у Франції, парламентські вибори в Німеччині показали, що популярні раніше партії здобувають набагато менше мандатів, ніж колись. Натомість малі партії, включно з АдН, здобули майже стільки ж мандатів, як і «загальнонародні» ХДС / ХСС та СДПН. Серед основних причин голосування громадян за партію «Альтернатива для Німеччини» виділяють: 1) громадяни

вважають, що партія усвідомлює, що прості люди більше не почуваються безпечно; 2) згідні з вимогами АдН про обмеження ісламу в Німеччині; 3) підтримують вимогу партії різко скоротити приплив міграції і біженців; 4) голосуванням за АдН можна висловити свій протест проти існуючого стану речей. Науковці вважають, що виборці вбачають альтернативу в партії АдН, якої вони вже не спостерігають серед існуючих політичних сил [20].

Порівнюючи партію «Альтернатива для Німеччини» з «Національним фронтом» (зараз «Національне об'єднання») можна помітити схожі риси партійної програми, серед яких євроскептицизм, негативне ставлення до мігрантів і радикальні настрої щодо усунення проблеми міграції, протиставлення «народу» та «правлячої еліти», яку партії називають неефективною. До поняття «народ» не входять усі мешканці наведених країн, а лише корінні, адже наголошується на важливості національної складової. Також партії мають схожу риторику, в якій ми спостерігаємо ключові риси популізму: наголошення на важливості ролі народу в прийнятті рішень, протиставлення «народу» та «правлячої еліти», а також нищівна критика владних еліт, наголошення на її поганій моральній природі, спрощення дійсності. Проте можна помітити, що популістські риси в наведених партіях мають схильність до зменшення. Відбувається пошук нової тактики, деякий ребрендинг популістських партій для привернення уваги ширшого електорату. Оскільки популістичні партії здобувають все більше мандатів, вони самі стають правлячою елітою і вже не можуть настільки яскраво її критикувати і протиставляти її як «прояв зла» народу. В обох партіях спостерігається все більше розмиття ідеології, адже є присутні як праві так і ліві положення в програмах. Популізм в партіях використовується скоріше як технологія, адже його риси в певній мірі присутні і в раніше не популістичних правлячих партіях. Обидві політсили мають тенденцію до збереження високого рейтингу, який значно підвищується у період криз. Тому можна навіть зробити припущення, що після пандемії, нові вибори покажуть ще вищий рейтинг даних популістських партій.

РОЗДІЛ 3 Розвиток популізму в Україні

3.1 Історія становлення та розвитку українського популізму

В попередніх розділах ми наголошували на різних трактуваннях поняття «популізм» і на його відмінних типологіях. Зокрема, було згадано політичний та культурний популізм, які виділяв Дж. Мак-Гіген. Розглядаючи популізм на прикладі діяльності політичних партій, ми під даним поняттям розуміємо саме політичний популізм за визначенням дослідника. Проте доцільно також виділити культурний популізм, який дав початок зародженню українського популізму і в подальшому впливав і на прояв політичного популізму в діяльності партій.

Перші прояви популізму в Україні, а саме культурного популізму за Дж. Мак-Гігеном, були помітні на рубежі XVIII–XIX ст. Початок поклав літературний рух і напрям суспільної думки - «українофільство». В подальшому «українофільство» переросло в ідеологічне народництво. Народництво - це суспільно-політичний рух, який, починаючи з 60-х рр. XIX ст., протягом десятиліть відігравав важливу роль на підвладних Російській імперії українських етнічних землях. Дослідники переконані, що народництву були властиві популістські риси [26].

Російське народництво проявило себе і в Україні, хоча і не було органічним саме для українства. Російські народники вважали народ, зокрема селянство, основою майбутнього соціального устрою та носієм усіх чеснот. Вони дещо міфологізували та ідеалізували розуміння поняття «народу», адже селянство було тоді неосвіченим, безініціативним та не змогло здійснити тієї революції, якої від них очікували ідеологи російського народництва. Також популістською рисою російського народництва було негативне ставлення до лібералізму. Народники демократію розуміли як устрій для нижчих верств суспільства, але не нації, як сукупності усіх соціальних класів і груп [16].

Течія народництва в Україні була пов'язана з національним рухом. Для означення представників одного суспільного руху використовували поняття

«народолюбці», «українофіли», «хлопомани», «хохломани», що демонструє відмінність цього руху від російського. Більшість дослідників переконані, що українське народництво – це не самостійний суспільно-політичний рух, а важлива характеристика українського національного руху. Проте, це не відкидає існування популістичних ознак [41].

За визначенням О. Гриценка, на кінець XIX ст. народницькі концепції зайняли помітне місце в усіх течіях українського руху. Їм були властиві «культурний есенціалізм» - переконання, що базовими рамками української національної ідентичності мусять бути сакралізована українська мова та сакралізована етнічно українська фольклорна спадщина, натомість усе, що опиняється поза цими рамками, вважається чужорідним. Також був властивий «соціальний есенціалізм» - погляд, згідно з яким справжні українці лише ті, що належать до «народу». О. Гриченко, до популістських складових української народницької ідеології також відносить міфологему про «вічне зрадництво» українських еліт і тезу про «безкласовість» українського народу, які пізніше можна помітити і в сучасних виборчих кампаніях [9].

Оскільки Україна розвивалася під владою неукраїнської еліти досить довго, українське сприймалося як щось, що належить до нижчого класу. На початку XIX ст. визначальні риси української культури краще збереглися у сільських спільнотах. Народництво саме тому і було спрямоване на такий прошарок народу як сільська більшість. Дослідники вважають, що Костомаров один із перших робить ідею народу центральною проблемою історіописання. Він обстоював, ідею, що народ – це «зовсім не механічна сила держави, а істинно жива стихія, зміст, а держава, навпаки, є лише форма, сама по собі мертвий механізм, що оживлюється тільки народним спонуканням». Під поняттям народ дослідник розуміє ту більшість, яка утворювала нижчі верстви суспільства. Не входили до визначення народу, яке надавав Костомаров і вищі класи, держава. Це, на думку науковця, є іноетнічним, зовнішнім, чужорідним і нав'язаним народу силою. Також будь-яку соціальну та політичну нерівність М. Костомаров розглядав як відхід від християнських

ідеалів, засуджував як свідчення відступництва «сильних світу цього» від Бога [16]. Ми тут спостерігаємо класичну популістичну дихотомію народне «добро» - соціально та етнічно чужорідне «зло».

Народницька історична концепція знайшла розвиток у працях Володимира Антоновича, який намагався етнічно і ментально розмежувати народ і княжу верству. Він вважав, що громада завжди була притаманною українському народу, а князівська влада - ні. Антонович вважав, що еліта в Україні весь час була чужорідною народові, який, згуртувавшись у громади, жив своїм окремішнім життям.

Ще один представник течії народництва Олександр Кониський був переконаний, що інтелігенція повинна йти до народу, зблизитися з ним і просвітити його. На відміну від інших дослідників, шлях до покращення становища селянської більшості бачив у освіті мас. Також дослідник чітко розмежовував українське і російське у мовно-культурній сфері та критикував російське самодержавство.

Народницькі риси були властивими політичним поглядам М. Драгоманова. Вони включали в себе засади лібералізму, критичного ставлення до держави та соціалістичного суспільного ідеалу. Він ототожнював українську національність з її «мужицтвом» та засуджував панів, попів і купців як визискувачів, що паразитують на народній кривді». Драгоманов критикував концепцію «народної волі» як певної визначальної цінності за демократичного устрою держави. Він вважав, що абсолютизація народної волі може призвести до тиранії. Але оскільки апеляція до прямої демократії, протиставлення волі більшості праву меншості є визначальною рисою популізму, то можна вважати, що Драгоманов критикував популістський вибір. Також народницько-популістські погляди критикував П. Куліш та В. Липинський. Причиною критики була певна ізольованість руху від більш багатих і освічених верств суспільства, адже як ми зазначали вище, основною аудиторією, на яку були спрямовані народники залишалося виключно селянство [16].

Отже, російське народництво, як і українське, поклало початок популізму як політичного явища в Україні. І хоча вони відрізнялися персонально, організаційно та ідеологічно, проте мали і спільні моменти.

Основними популістичними ознаками народництва були наступні:

- піднесення народу, як носія правди, здатного змінити соціальний уклад тогочасного суспільства;
- протиставлення пригніченого селянства вищим класам суспільства, які були уособленням зла;
- держава виступала як ворожа і непотрібна простому народу;
- інтелігенцію народники переважно вважали винною перед народом, меншовартісною групою;
- використання маніпулятивних технологій впливу на маси, адже пропозиції народників для простих селян, які здебільшого були неосвіченими, виглядали нереалістичними та спрощували наявні тоді проблеми.

Хоча варто зазначити, що деякі українські народники часто критикували популістські риси народництва і згодом і зовсім від них відмовилися. Дослідники також переконані, що у видозміненому вигляді політична спадщина народництва була використана російським більшовизмом, та сприяла завоюванню влади комуністами [16].

Політичний популізм став помітним напередодні здобуття Україною незалежності. Цьому сприяла тодішня політика «перебудови». Оскільки відбувалася лібералізація суспільного життя та було відновлено легальні форми діяльності національних рухів, почали з'являтися антикомуністичні, націонал-демократичні рухи. Вони були спрямовані на демонтаж радянської системи: прагнули подолати монопартійність та державний контроль над ЗМІ, змінити планову радянську економіку на більш ефективну, а також відновити політичні та громадянські свободи. Оскільки українські націонал-демократи звинувачували в бідному становищі народу лише тодішню радянську еліту (компартійну «номенклатуру»), то риторика набувала популістських ознак.

Зокрема, припинення «пограбування України» подавалося як спосіб швидкого зростання рівня та якості життя українців [34]. Очевидно, що радянська номенклатура не була ефективною, проте не лише чиясь суб'єктивна воля була причиною кризи, а вся радянська суспільно-економічна система потребувала ревізії. Нові політичні сили переконували, що справедливість та усунення нерівності відбудеться з усуненням комуністів від влади [2]. І такі твердження можна вважати маніпулятивними та популістськими.

Доцільніше розглядати розвиток популізму вже у політичному житті незалежної України, де існували самостійні політичні партії, які народ міг обирати демократичним шляхом. У перші роки незалежності популізм проявився в новому світлі і знайшов інші напрями розвитку, проте попередня історія України мала суттєвий вплив на його особливості.

Після розпаду СРСР, Україна стикнулася зі складними економічними умовами, адже реальний ВВП упродовж 1991-1995рр. скоротився більше, ніж на половину. Процес ринкових перетворень затягнувся до кінця десятиліття і супроводжувався погіршенням соціально-економічного становища, падінням рівня життя, демографічною кризою, гіперінфляцією та зростанням безробіття. Соціальна політика була спрямована на посилення соціального захисту населення, проте не була надто ефективною в тих умовах. За цей період Україна також досягла і певних здобутків: досягнення змінюваності влади шляхом демократичних виборів, початок трансформації радянської моделі, закладення основ функціонування державного механізму незалежної держави [46].

Саме ці історичні передумови зумовили появу численних популістичних технологій. Зокрема можна виділити нереальні соціально-економічні обіцянки у передвиборчих програмах, які були зумовлені складним становищем тогочасної економіки країни. Більшість населення мало дуже низький рівень доходу, тому саме до цього населення і зверталися політичні партії, часто пропонуючи нереальні обіцянки.

Також як передумову появи популістичних елементів можна виділити політичну культуру тогочасного суспільства, яка мала доволі низький рівень розвитку. Цьому можна завдячувати тоталітарному радянському минулому, де не існувало реальної публічної політики та громадянських свобод, а тому адекватна політична культура просто не мала змоги сформуватися на масовому рівні. Як ми бачимо, навіть в розвинених західних країнах люди з достатнім рівнем освіти та доходу часто обирають популістичні партії, а бідне та неосвічене населення України, яке зовсім не звикло бути активним учасником політичних процесів, ще легше піддавалося популістичним обіцянкам політичних партій. Часто відсутність критичного мислення була причиною, чому українці вірили популістам, які обіцяли речі, які були позбавлені всякої логіки і не могли бути виконаними навіть теоретично.

Основні риси тогочасної політичної культури, яка майже не змінилася за десятиліття можна означити наступним чином:

- критичне ставлення до існуючої влади;
- високий рівень очікувань від оновлення влади;
- низький рівень інтересу до політики і недостатня компетентність у ній;
- низький рівень громадянської активності і громадянської участі.
- персоналізація політичної діяльності.

Оскільки раніше все політичне життя було пов'язане з іменем однієї людини та однієї партії, це не могло не відбитися на політичній свідомості громадян. А як ми зазначали вище, вождизм є однією з ознак популізму. Ось цю надмірну персоналізацію системи державної влади можна пояснити також відсутністю історичної державотворчої та державницької позиції, низьким рівнем політичної освіти і політичної культури. Запитом на «нові обличчя у політиці», досить часто користуються популісти, які використовують риторику «своїх» - «чужих» і часто ототожнюють діючу владу з суцільним

злом, яке вони здатні побороти. На жаль, це рідко призводить до приходу більш компетентних політиків до влади [46].

Також варто зазначити, що країна стикнулася з інституційною кризою, адже старі соціально-політичні інститути не могли в повній мірі відповідати на соціальні вимоги. У результаті даної кризи у парламенті сформувалися низки бізнес-груп зі своїми інтересами, і таке тісне зближення зробило саме ці інтереси реальною домінантою функціонування держави. Це був невідворотній процес, адже діяльність партій мала бути забезпечена коштами, що і робив власне бізнес в обмін на вигідні йому рішення. Зрощування вищого керівництва партій з їхніми спонсорами призводило до зростання дистанції між лідерами партій та їхніми рядовими членами, між центральними та місцевими партійними організаціями. Це спричинило недовіру громадян до партій і бажання безпосередньо впливати на владні рішення. Це громадяни могли реалізувати лише через пряму демократію, а тому популісти часто спекулювали на даному питанні у своїх передвиборчих агітаціях. Варто також додати й те, що часто пряма демократія, яка може бути реалізована у формі референдумів, призводить зовсім не до розширення демократії, а навпаки до її зменшення. Дослідники визначають дану тенденцію як популістичну, хоча вона не завжди притаманна всім країнам. Також процес зближення бізнес-груп та вищого політичного керівництва створив ґрунт для поширення соціальної, патерналістськи орієнтованої версії популізму в Україні [3].

В той час як західні країни вже мали досить розвинену партійну організацію та досвід демократичних виборів, Україна будувала це все майже з нуля і намагалася запозичувати їхній досвід, але не завжди вдало. Це спричинило те, що під час організації партій головною моделлю стала «партія-виборець», яка була орієнтована на електорат у цілому, а не на окремі соціальні групи. А отже її головним завданням було набрати найбільшу кількість голосів, а не представити інтереси певної соціальної групи, що особливо сприяло поширенню популізму [16]. Проте, саме ця риса і є відмінною від західноєвропейського популізму, де популістичні партії

зароджувалися завдяки тому, що охоплювали специфічний електорат, а не найбільш широку частину виборців.

Отже, так як і в Західній Європі, популізм в Україні мав певні історичні передумови. Перші ознаки популізму дослідники помічають ще у суспільно-політичному русі народництва. Популістська риторика про простий народ як найвищу ціль та носія усіх чеснот існує навіть у сучасних політичних партіях, проте бере свій початок саме з народництва. Особливо помітним політичний популізм став в останні роки існування СРСР. В період перебудови популістська риторика допомагала національно-демократичним силам боротися проти радянської влади, а вже у роки незалежності популізм як і в країнах Європи став певною технологією боротьби за владу, без якої не могла існувати будь-яка політична партія. Проте, в Україні популізм як демократичне та політичне явище, по зрозумілим причинам, зародилося значно пізніше. Очевидно, що радянське минуле вплинуло на особливості українського популізму, серед яких були виокремлення народу як головної цінності, нереальні соціально-економічні обіцянки, риторика «своїх»-«чужих», вождизм, спекулювання на використанні прямої демократії, політика «боротьби добра і зла», антиінтелектуалізм, намагання охопити найбільш широке коло електорату.

3.2 Характерні риси сучасних українських популістичних партій

Звертаючись до питання про популізм у політичному житті незалежної України, варто виокремити поняття елементів популізму в українській політиці, популістських технологій і політичного феномену, «чистий популізм». Елементи популізму можна визначити як використання учасниками політичної боротьби певних технологій впливу на громадян, а також специфічного дихотомічного дискурсивного стилю, риторики. Популістські технології - сукупність способів маніпулювання свідомістю та здобуття підтримки громадян за допомогою пропозицій нереально простих рішень складних проблем, озвучування привабливих, але неможливих до виконання, оманливих по суті обіцянок. В Україні проблема розмежування «популістського» і «не популістського» є трохи складнішою, ніж в Західній Європі. Сьогодні звинувачення у «популізмі» є одним із найпоширеніших закидів на адресу політичних опонентів, тому інколи складно уникнути певної суб'єктивності. Під поняттям «чистий популізм» в українській політиці, доцільно розуміти українські партії, які мають більше популістських ознак, ніж інші політсили. Для ідентифікації «чистого популізму» будемо використовувати ознаки популізму, про які ми згадували у 1 розділі, а також додамо більш специфічні ознаки українського популізму: популістський риторичний дискурс у поєднанні з обстоюванням ілюзорно простих рішень складних соціально-економічних і політичних проблем, вождизм, заклики до ширшого застосування механізмів прямої демократії, тощо [16].

В Україні, так само як і в Західній Європі, популістські риси можна знайти у більшості політичних партій. Але основна відмінність полягає в тому, що в західноєвропейських популістських партіях є певні соціальні групи, на які вони завжди спираються, а українські партії здебільшого намагаються охопити найбільш широкий електорат. Це створює певні відмінності українського та західноєвропейського варіанту популізму. Якщо в Західній Європі найбільш популістичними є крайні праві чи крайні ліві партії, які також мають свої особливі ознаки, то в Україні такого розмежування немає.

Останні президентські та парламентські вибори відбулися у 2019 р. Парламентські вибори відбулися відразу після президентських, тому дослідники переконані, що президентська кампанія мала вплив і на результат парламентських виборів. Загалом, партійна конфігурація була змінена, адже до парламенту потрапили 4 нові партії. 5% бар'єр голосів виборців подолали ПП «Слуга народу», ПП «Опозиційна платформа – За життя», ПП «Європейська Солідарність», ПП «Голос». З попередньої Верховної Ради до нового складу пройшла лише ВО «Батьківщина». Варто додати, що нові політичні партії, які пройшли в парламент, були утворені шляхом ребрендингу або розколу відомих партійних структур [7].

«Радикальна партія» Олега Ляшка, яку деякі дослідники виокремлюють як приклад «чистого популізму» (тобто таку, що має найбільше ознак, характерних для популізму) не пройшла до парламенту, хоча була у складі Верховної Ради минулого скликання. Її навіть вважають найпершою у незалежній Україні впливовою популістською партією. «Радикальна парія» поєднала у своїй діяльності та програмі низку популістських ознак: дуже високий градус викривальних філіпик на адресу «олігархів» і «влади»; показову апеляцію до «простих людей»; яскравого, харизматичного лідера, без якого партія практично втрачає власне політичне обличчя. Популістським є також властивий їй ідеологічний еклектизм: поєднання риторики соціальної справедливості з гаслами націоналістичного гатунку, неприйнятними для нормальних лівих партій [16]. Проте, можна констатувати, що дана політична сила втратила свою популярність на даний момент.

Політичні сили, які за своєю ідеологічною спрямованістю схожі з партією «Національне об'єднання» Марін Ле Пен показали низький результат: лише 2,15% голосів отримала ВО «Свобода», яка на своїй платформі об'єднала ще 4 націоналістичні партії (ПП «Національний корпус», Конгрес українських націоналістів, Організацію українських націоналістів, ПП «Правий сектор»). У контексті порівняння західного популізму з українськими варто додати, що дослідники вважають, що у випадку ВО «Свобода» популізм є важливою

домішкою до визначальної програмно-ідеологічної характеристики - радикального націоналізму [16]. Але оскільки Україна та країни Західної Європи мають різну причину появи націоналістичних популістських партій, то доречно зазначити, що популістичні праворадикальні партії «Національне об'єднання» та «Альтернатива для Німеччини», які ми розглядали в минулих розділах, не є схожими з партією ВО «Свобода» в цьому плані.

Доцільніше зупинитися більш детально на тих партіях, які пройшли в парламент і виділити популістичні програмні положення та риторику даних політичних сил. Досліджуючи риторику партій, за допомогою контент аналізу дослідники відзначають, що всі партії, які пройшли на останніх парламентських виборах мають тези, що відповідають маркерам популізму. Найбільше їх має партія «Опозиційна платформа - «За життя», друга найбільша кількість у «Батьківщини», третє місце за кількістю популістичних тез займає «Слуга Народу», передостаннє місце займає «Європейська солідарність» і останнє політична партія «Голос [7].

Як ми вже зазначили вище, найбільшу кількість голосів набрала партія «Слуга народу» і сформувала монобільшість, а тому вона має найбільший вплив у парламенті. Враховуючи те, що популізм не завжди є позитивним явищем, то доцільно конкретніше розглянути саме цю політичну силу. Зареєстрована партія була ще 13 квітня 2016 р., під назвою «Партія рішучих змін», але утворилася шляхом ребрендингу. У 2018 році про партію стало відомо широкому загалу, а з осені її активно почали піарити. Значну роль в просуванні політсили відіграв однойменний серіал, який виходив на телеканалі «1+1» у 2015-2019 роках. 21 січня 2019 року партія висунула Зеленського кандидатом в Президенти, а також оголосила про те, що братиме участь на виборах до Верховної Ради в жовтні 2019 року. Значного успіху досягнула дана політична сила як на парламентських, так і на президентських виборах, тоді вперше була сформована монобільшість у Верховній Раді [7].

Уже в самій назві партії ми можемо спостерігати наголос на ключовій цінності та основі популізму, якою виступає народ. В основному успіх партії

пов'язують з успіхом політичної комедії «Слуга народу», і з популярністю особи В. Зеленського, а також з розчаруванням народу в діях попередньої влади. Виборці проголосували за персонажа серіалу, який уособлював простий народ, людину, яка здатна прогнати корумпованих політиків. Доцільно зазначають експерти, що епатавав не сам Зеленський, а його персонаж, на відміну від епатажних політиків-популістів типу Д. Трампа чи згадуваного вже О. Ляшка. Очевидно, що «Слуга народу» має одну з головних ознак популізму - надмірну персоналізацію партії, адже її популярність повністю пов'язана з відомою постаттю колишнього шоумена В. Зеленського [32].

Якщо розглядати програму партії «Слуга народу» на наявність популістичних рис, то можна помітити що загалом вся програма віддзеркалювала тогочасні настрої виборців. Особливо це підкреслює ще й той факт, що напередодні виборів Володимир Зеленський запропонував українцям надіслати 5 найактуальніших проблем, які має вирішити держава, аби включити ці пропозиції у свою програму, Звісно це не вилилося в певну чітку, збалансовану стратегію, а скоріше показувало виборцям, що вони є безпосередньо учасниками політичного процесу і можуть на нього впливати. Також доцільно згадати в цьому контексті ініційоване В. Зеленським загальнонаціональне опитування, де було використане гасло «Буде так, як вирішиш ти. Бо Україна – це ти» [35]. Це досить очевидна популістична ознака, адже ми тут бачимо наголос на народові та спекулювання на використанні прямої демократії. Навіть у програмі партії окреме положення звучить наступним чином: «Запровадимо механізми впливу громадян на рішення влади через референдуми» [31].

В питанні економіки партія акцентує увагу на інноваціях, вільному ринку та розвитку цифрової економіки, Щодо антикорупційної діяльності та правосуддя, то «Слуга народу» виступає за перезавантаження судів та прокуратури, за розслідування корупції в оборонці, та реформування ЗСУ згідно з стандартами НАТО [39]. Спочатку представники даної політсили говорили про ідеологію лібертаріанства, але зараз на сайті партії зазначається,

що їх ідеологією є український центризм, який вони визначають як політичну ідеологію в Україні, яка передбачає пошук компромісу між різними групами населення, уникнення розколу країни за політичними, етнічними та мовними ознаками, відмову від лівого та правого екстремізму та концентрацію на ключових напрямках розвитку: мир, інститути, інвестиції, інфраструктура та народовладдя [31]. Проте, справедливо можна констатувати, що ідеологічної основи в програмі не було, сама програма була нечіткою, також не було зазначено шляхів реалізації певних положень. Нагадаємо, що відсутність чіткої ідеології та змішування різних ідеологічних положень є одним з маркерів популізму.

Риторика партії «Слуга народу» мала теж популістичні риси. Серед тих гасел, що найбільше характерні для популізму варто виділити наступні:

- «Україна - це ти партія "Слуга народу". «Буде так, як вирішиш ти».

Локально для кожного міста були створені регіональні різновиди реклами з гаслами: «Черкаси – це ти», «Суми – це ти». Бачимо в даних гаслах одну з ознак популізму - спрощеність звертання до народу.

- «Україна сьогодні потребує не просто нових облич. Вона потребує **НОВИХ ІДЕЙ!** Моє головне завдання - привести до влади порядних і патріотичних фахівців» [31].

Запит на «нові обличчя у політиці», досить часто використовується українськими популістами, які використовують риторику «своїх» - «чужих», протиставляють «людей» та «старих політиків» і часто ототожнюють діючу владу з певним злом, яке вони здатні побороти.

Партію «Слуга народу» найчастіше називали популістською не в науковому середовищі, аби певним чином принизити політсилу. Проте, беручи до уваги наукове визначення даного поняття, то партія не є прикладом «чистого популізму». Попередні партії, які ми розглядали в Німеччині та Франції більше підходять до цього визначення. Зокрема й через те, що в них присутній ще й внутрішній ворог – іммігранти, проти якого спрямована їхня риторика, хоча вона вже і не є такою радикальною. В українських партіях,

зокрема в партії «Слуга народу», немає внутрішнього ворога і політсила не розколює суспільство, а навпаки намагається охопити якнайбільше виборців.

Другою за популярністю є політична партія «Європейська Солідарність». Партія була створена 24 травня 2019 року шляхом ребрендингу партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність». Приводом для зміни назви слугувала поразка лідера партії П. Порошенка на президентських виборах [13].

Проте, зі зміною назви партія все ще мала високий рівень персоніфікації політичної діяльності як і партія «Слуга народу», що є ознакою популізму. В програмі також є положення і обіцянки, в яких вказується на те, що буде зроблено, проте не пропонуються шляхи впровадження тих чи інших обіцянок («Зростання зарплат дасть змогу постійно підвищувати також і пенсії, забезпечивши їх гідний рівень») [13]. Присутня також популістська риторика, а саме протиставлення «своїх» - «чужих». Використовуючи гасло «Геть від Москви!» проти своїх політичних опонентів, робився наголос на популістичній дихотомії народне «добро» - соціально та етнічно чужорідне зло, яку можна помітити ще в народників.

Також доцільно згадати партію «Батьківщина», яка пов'язана з особою Юлії Тимошенко і має високий рівень персоналізованості, що є однією з основних ознак популізму. В програмі є більше положень лівого характеру, хоча багато членів партії має правоцентристські ідеологічні орієнтири. Серед положень лівого характеру є вимога заборони приватизації стратегічно важливих об'єктів державної власності, недопущення купівлі-продажу землі сільськогосподарського призначення. Програма партії «Батьківщина» містить перелік щедрих обіцянок, але можливість їх реалізації не зазначається. Для підтвердження даної тези можна навести наступні програмні положення:

- «Ми ставимо за мету за п'ять наступних років поступово досягти рівня середньої заробітної плати Польщі у доларовому вимірі. Сьогодні середня заробітна плата в Польщі у 3,5 рази вища, ніж в Україні».

- «Ціну на газ для населення буде знижено в 2 рази. Це дозволить вдвічі зменшити тарифи на тепло й гарячу воду, адже газ - це головна складова у їх вартості» [30].

Наведені положення можна пов'язати з терміном «соціальний популізм», адже він тісно пов'язаний з проблемами соціального захисту населення, переважає у країнах, де є багато населення, що незадоволене своїм соціально-економічним положенням. Саме серед малозабезпечених категорій населення подібні популістичні обіцянки щодо субсидій, вищих соціальних виплат чи допомоги користуються популярністю, хоча очевидно, що вони є лише інструментом маніпуляції, адже їх подекуди нереально виконати. Не позбавлені популізму також такі положення, які використовувала партія в минулорічних виборчих кампаніях: мораторій на продаж сільськогосподарської землі, заборона володіти землею іноземцям, недопущення надмірної концентрації земельної власності в одних руках [16]. Дослідники вважають, що партія «Батьківщина» має скоріше лівопопулістські мотиви, про що свідчать згадки про «мафію» та «олігархів», про пригноблений стан «простого народу», «звичайних людей», відверта критика міжнародних фінансових інституцій, що нібито прагнуть перетворити Україну на «сировинний придаток» [2].

ПП «Голос» утворена 21 травня 2019 р. з ініціативи фронтмена рок-групи «Океан Ельзи» С. Вакарчука шляхом перейменування ПП «Платформа ініціатив». Оскільки С. Вакарчук склав депутатський мандат, партія зменшила свою персоналізованість, але до того можна теж сказати, що своєю популярністю вона завдячувала саме С. Вакарчуку [7].

Політична ідеологія партії - правоцентризм, проєвропеїзм. Партія використовувала загальні популістичні технології, які не відрізнялися своєю особливістю. Деякі програмні положення не були чіткими та не завжди були описані механізми впровадження тих чи інших рішень. Також можна помітити в риториці зосередження уваги на акцентуванні народу, як основної цінності: «Держава - це не бюрократія, чиновники та політика. Держава - це люди, ми з

вами» [36]. Але назвати цю партію прикладом чистого популізму на нашу думку не можна.

ПП «Політична платформа - За життя» була утворена внаслідок розколу у ПП «Опозиційний блок», яка після Революції Гідності уособлювала собою Партію регіонів. Наразі вона є забороненою в Україні проросійською політичною партією [7].

Ще у риторичі «Опозиційного блоку» дослідники відмічали, домінування поняття «народу», але окреслене як «населення південно-східних регіонів», яке становить головний об'єкт політичних апеляцій цієї партії. Тому можна зробити висновок про існування в цьому випадку регіональної версії популізму [16].

Отже, в усіх сучасних політичних партіях в Україні, які пройшли в парламент після останніх виборів, присутні популістичні ознаки. Більше того, дослідження позаминулої парламентської виборчої кампанії, яке провело Бюро аналітики «Тектум», теж показало, що популістські ознаки були наявні у всіх 29 програмних документах. У програмах 10 партій – лідерів за підсумками голосування, популістські прикмети виявилися ще виразнішими. За оцінкою дослідників, ознаки антибюрократичного популізму містилися у програмах 9 з 10 названих партій, соціального – у 8 з 10, пов'язаного із безпекою – у 7 з 10, економічного – у 7 з 10, військового – 5 з 10 тощо. А в програмах 5, які пройшли тоді до парламенту популістські положення становили: у Радикальної партії – 57 % від загальної кількості, Опозиційного блоку – 51 %, ВО «Батьківщина» – 37 %, Самопомочі – 21 %, Блоку Петра Порошенка – 18 % і Народного фронту – близько 15 %. За формулюванням дослідників, офіційні партійні програми – «агітаційний ресурс, до якого чи не найменше було залучено популістський дискурс». Натомість найбільше його застосовували у медійній агітації [16].

Проаналізувавши більшість сучасних політичних партій, які є активними учасниками політичного процесу в Україні, можна констатувати той факт, що кожна має ознаки популізму, проте не кожна є різновидом чистого популізму. З часів проголошення незалежності основні маркери українського популізму

особливо не змінилися. Це все ще виокремлення народу як головної цінності, нереальні соціально-економічні обіцянки, риторика «своїх»-«чужих», вождизм, спекулювання на використанні прямої демократії, політика «боротьби добра і зла», антиінтелектуалізм. Проте, український популізм все-таки відрізняється від західноєвропейського. Для правих популістів в Західній Європі основним об'єктом критики є іммігранти, які виступають чужинцями, а вже потім правляча еліта. В Україні ж головними ворогами є самі еліти або ж олігархи. Не зважаючи на те, що риторика західних популістів вже не є такою радикальною, адже вони намагаються охопити більш широкий електорат, проте вони все-таки мають певну ідеологічну розмежованість і представляють інтереси особливих соціальних груп. Натомість в Україні партії досі намагаються набрати найбільшу кількість голосів і об'єднати людей із різними поглядами. Також популістичні партії, які звертаються до проблеми економічної нерівності, є більш популярними в Україні, ніж ті, що звертаються до питання збереження чистоти та безпеки нації. В Західній Європі подібні праворадикальні партії мають набагато більшу популярність, взяти хоча б останні президентські вибори у Франції, де лідерка партії «Національне об'єднання» була дуже близькою до перемоги, не зважаючи також на свою відкриту проросійську позицію.

3.3. Загрози та способи протидії популізму

Популізм хоч і сприймається в буденній мові як суто негативне явище, але він не завжди є таким. Виникнення даного явища завжди обумовлюється певними політичними та соціально-економічними процесами, які відбуваються у суспільстві. Це може бути відсторонення політичних еліт від народу, від їх соціальних проблем (наприклад невирішена проблема міграції в Європі); задоволення запитів провладних еліт, але не народу (нерівність можливостей, низький рівень життя); крах класичних політичних партій.

Тобто популізм може демонструвати ступінь незадоволеності громадян діяльністю влади і привертати увагу до найважливіших проблем, що стоять перед державою. Також він може виступати як ефективна форма мобілізації та може сприяти поваленню авторитарного режиму, як це сталося в останні роки існування СРСР. Але в розвиненій державі популізм все-таки частіше є негативним явищем і загрожує демократичним цінностям та інституціям.

Серед найбільш загрозливих тенденцій популізму виділяють наступні:

- формування надмірно спрощеної картини суспільно-політичної реальності, наявних проблем і завдань, соціальних потреб, інтересів та ідентичностей. Заміна їх на неструктуровану сутність, яку він позначає як «народ»;
- сповільнення чи блокування артикуляції інтересів суспільних груп, ускладнення можливості їх представлення і захисту;
- розмежування суспільства на «праведних» та на «інших» (які здебільшого є також «ворогами»). Завдяки цьому підтримується стан постійної конфронтаційності у суспільній свідомості;
- постійна делегітимація наявного політичного та соціального порядку, завдяки критиці існуючого status-quo;
- спрощення картини світу, пропозиції щодо «простих розв'язань складних проблем». Це в свою чергу призводить до неможливості впроваджувати комплексні реформи [16].

Загрози популізму насправді теж відрізняються в Україні та Західній Європі. В Україні популізм часто використовують для просування партій-«проектів», тобто тих, що створені для реалізації бізнес-інтересів. Науковці вважають, що в даному випадку він показує себе доволі успішною технологією, хоч і у короткотривалій перспективі, адже, коли популісти не виконують своїх обіцянок, це обертається для них швидкою поразкою. Також бачимо побоювання дослідників, щодо існування популізму в період війни. Проте, якщо брати випадок України, то тут все не є так однозначно. Саме популістичний поділ на чорне та біле, на ворогів та своїх, був більш ефективним у часи військового протистояння, аніж в мирний період. Політсила «Слуга народу» та її лідер президент В. Зеленський у своїй діяльності найчастіше орієнтувалися на настрої народу, що в мирний час інколи призводило до прийняття неефективних рішень. Проте війна - це саме той час, коли думку народу найбільш важливо враховувати і ця стратегія тут спрацювала вдало в критичний момент. Тому теза про популізм як головну загрозу національній безпеці України можна в даному випадку спростувати певною мірою.

Але розглядаючи стабільний політичний процес в мирний період, можна виокремити більше загроз, які може нести популізм в Україні. Сьогодні він є чинником, який впливає на структурування, на напрями і динаміку політичних і соціальних змін, на діяльність та трансформацію державних, політичних, економічних, соціальних інституцій. Більшість змін, які відбуваються внаслідок домінування популізму, мають деструктивний характер з погляду перспектив демократичного розвитку України. Дослідники помічають, що коли популісти перебувають в опозиції, вони часто критикують владу та еліту, але вже отримуючи владу в свої руки самі ж відмовляють опозиції у будь-якій легітимації, що зовсім не є позитивною практикою для розвитку демократичних інститутів, які в Україні на відміну від Європи мають бути значно вдосконалені.

Що ж до популістських партій Західної Європи, то вони також несуть антидемократичні чи псевдodemократичні настрої. Не зважаючи на те, що країни Західної Європи є доволі розвиненими, а переважна більшість громадян має доступ до якісної освіти, популізм є доволі поширеним явищем в останні роки. Тому справедливо можна зазначити, що не лише бідне та неосвічене населення легко піддається маніпулятивному впливу популістів, а й громадяни найрозвиненіших країн підтримують популістів, які подекуди мають зовсім не ліберальні цінності. Праворадикальні партії, які ми розглядали у Франції та Німеччині, виступають за збереження етнокультурного однорідного типу суспільства, а це суперечить ідеям мультикультуралізму, прав людини і політичної рівності. Оскільки ліберальна демократія не здатна вирішити всі проблеми, що виникають в умовах глобалізації, то вона опиняється в небезпечному становищі і завдяки популістичним партіям зокрема. Крайньоправі чи крайньоліві популісти, наближаючись до влади, змушені пом'якшувати свою риторику, аби відібрати голоси у більш поміркованих політичних сил, але це не є позитивною тенденцією також, оскільки мейнстрімні партії можуть переймати риторику популістів. А це може призводити до розвитку неліберального суспільства, яке уможливило згортання ліберальних свобод, створення запиту на авторитарне правління [1].

Як ми вже зазначали вище будь-яка криза може призводити до зростання популізму. Також в контексті популістських партій в Західній Європі доцільно зазначити, що вони часто мають тісні фінансові зв'язки з Росією і відповідно налаштовані проросійськи. Це теж несе небезпеку для стабільності всієї Європи, адже очевидно, що зростання популізму в Європі вигідне для Російської Федерації, яка в такому випадку буде мати політичні сили при владі, що будуть її підтримувати. Оскільки світ зараз переживає чи не найбільшу кризу останніх десятиріч, популізм може поширюватися набагато швидше, тим самим провокуючи ще більшу нестабільність та розкол у суспільстві.

Оскільки небезпека популізму сьогодні як ніколи актуальна, варто визначити, які можуть бути способи протидії цьому явищу. Очевидно, що повністю викоринити його неможливо, адже популізм вже давно став частиною політики.

Для того щоб успішно переконати українців не підтримувати популізм дослідники Центру економічної стратегії розробили ряд порад:

1. Приділяти особливу увагу вразливим групам населення.
2. Пропонувати альтернативи популізму. Варто наголошувати, що існують альтернативні, більш реалістичні способи вирішення певної суспільної проблеми.
3. Аргументи мають бути адаптовані під кожен окрему цільову аудиторію. При розробці комунікаційної стратегії для зменшення підтримки популістських обіцянок варто визначити різні цільові аудиторії та розробити різні меседжі для кожної такої аудиторії, які б наголошували на вигоді для цієї конкретної аудиторії.
4. На протидію популізму в окремих питаннях потрібно виділяти більше ресурсів ніж у інших. Часто переконати людей не підтримувати одну популістську політику легше, ніж іншу. Зокрема дослідження аналітиків показало, що спростувати нереалістичність популярної популістської обіцянки про гарантоване державою працевлаштування легше, ніж іншу популістську пропозицію щодо державного регулювання цін.
5. Не варто надмірно використовувати емоційно забарвлену риторику. В певних випадках використання раціональних фактів та аргументів може бути більш ефективним.
6. Розвивати критичне мислення [45].

Більшість дослідників сходяться на тому, що зменшити негативний вплив популізму здатна громадськість: науковці, неурядові організації, ЗМІ, громадські активісти. Оскільки основний медіа-ресурс є приватним і тому політично заангажованим, потрібно створювати певні медійні майданчики,

наприклад громадське телебачення, яке допомагало б залучати незаангажованих експертів для обговорення важливих суспільних питань. Аргументуючи можливі наслідки популістичних заяв і пропозицій та неможливість їх виконання, вони могли б зменшити потенційний електорат популістів. Також вони б могли продукувати якісний аналітичний матеріал, який підвищував би рівень обізнаності суспільства.

Також доцільно звертати більше уваги на програми партій, адже вони менш обтяжені популізмом, ніж агітаційно-виборчі кампанії. Ця рекомендація особливо актуальна для України, адже програми партій рідко розглядаються виборцями як основна причина віддати голос за ту чи іншу політсилу. До того ж, сама наповненість програм рідко буває чіткою і це теж є важливою проблемою та особливістю українських політичних партій. Деякі експерти також пропонують встановити законодавчу вимогу узгодження пропозицій партійних програм з їхнім вимогами і позиціями, які транслуються у медіарекламі, що теж на нашу думку могло б сприяти зниженню рівня популізму [16].

Як в Україні так і в країнах Західної Європи стан політичної культури впливає на поширення популізму, хоч і політична культура знаходиться на різних рівнях розвитку. Політики завжди відповідають на запит громадян, а тому аби змінити повістку популіста потрібно змінювати сам запит. Бажання громадян знайти прості рішення для складних та комплексних проблем чи відразу знайти винних політиків, які спричинили ці проблеми, змушують політиків вдаватися до популізму. Зрозуміло, що аби змінити дану тенденцію, варто підвищувати рівень політичної культури. Реалізувати це деякою мірою можна за допомогою змін у системі освіти: шляхом внесення змін до шкільної програми чи використання досвіду інших країн з проведення інформаційних кампаній. Варто проводити заходи щодо інформаційно-психологічної безпеки, аби розвивати стійкість до різних інформаційно-психологічних впливів, раціонально обирати інформацію, критично аналізувати її та оцінювати суперечливі впливи. Дослідники сфери популізму дійшли до висновку, що

люди з вищим рівнем критичного мислення в повсякденному житті є менш схильними підтримувати популізм. Критичне мислення допомагає зрозуміти, що довгострокові наслідки популістської політики будуть негативними [45].

Отже, протидіяти популізму доволі складно, особливо в періоди криз. І як ми бачимо тенденція до поширення популізму в усьому світі не є позитивним явищем. Задля ефективного зменшення популізму цей процес має бути системним і довготривалим і включати реформування освітньої сфери, підвищення рівня політичної культури, покращення соціально-економічної ситуації в суспільстві, вчасне реагування на запити громадян і їх вирішення.

Висновок

Отже, поняття «популізм» входить до складу багатьох політичних феноменів і є досить багатозначним. Можна трактувати його як політичну риторику, ідеологію, дискурсивний стиль, політичну технологію, стратегію, рух, політичну культуру. Усі наявні визначення мають наголоси на різних ключових аспектах, тому популізм інколи має надто різне тлумачення і постає спільним визначенням абсолютно різних політичних феноменів. Основними рисами популізму є протиставлення «народу» й «еліти» («свого - чужого»), прямої демократії представницькій, а також вождизм. Науковці схильні мати консенсус щодо суперечності взаємодії популізму з демократією. Дуже часто популісти втілюють «тиранію більшості» в особі лідера і це несе загрозу правам меншості і демократичному ладу. Зокрема праворадикальні партії «Національне об'єднання» та «Альтернатива для Німеччини» мають антиіммігрантські позиції і часто використовують навіть расистські висловлювання, що є протилежністю цінностям демократії. Характерними рисами також є спрощеність звертання до народу, ворожість до соціальних реалій. Не менш важливою прикметою є змішування різних ідеологічних положень, які можуть суперечити між собою, що характерно для досліджуваних нами партій. Види популізму також не вдалося звести в єдину логічну структуру, адже вони залежать і від трактування популізму в свою чергу. Виділяють лівий і правий популізм, аграрний і політичний, ідейний, політичний, „домінуючого” і „пригнобленого” класів, ринковий та командно-адміністративний, демократичний, тоталітарний і авторитарний.

Проаналізувавши виборчі процеси та діяльність партій в країнах Західної Європи (на прикладі партій «Національний фронт» та «Альтернатива для Німеччини»), можна зробити висновок, що останнім часом на виборах громадяни все частіше виражають недовіру до влади, що впливає на політичні і партійні системи наведених країн. Це, до речі, характерно також і для України, яка на останніх виборах мала схожий на французький сценарій, коли до влади прийшла маловідома популістична партія. Це здебільшого пов'язано

з певними кризами. В Західній Європі такою стала міграційна криза, яка мала істотний вплив на місце та роль популістичних партій, які перестали вважатися політичними маргіналами, а заявили про стійку популярність. Популісти не пропонують послідовної та раціональної політики, а дають спрощені і зрозумілі відповіді, щодо вирішення соціальних проблем, які не завжди є ефективними на практиці. Зростання підтримки популістських сил є відображенням суспільних розчарувань у владній еліті, яка не може вчасно реагувати на політичні потреби та бажання народу. Якщо порівнювати діяльність партій в історичні ретроспективи, то можна зробити висновок, що вони не сильно відрізняються від своїх попередників, хоча і спостерігається на сучасному етапі деякий ребрендинг партій, зменшення радикальності та курс на більш помірковану політику. Популізм використовується партіями зараз для того, щоб донести різні ідеї і виступає більше як технологія.

Порівнюючи партії «Альтернатива для Німеччини» та «Національний фронт» (зараз «Національне об'єднання»), можна помітити схожі риси партійної програми: євроскептицизм, негативне ставлення до мігрантів і радикальні настрої щодо усунення проблеми міграції, протиставлення «народу» та «правлячої еліти». Також партії мають схожу риторику, в якій ми спостерігаємо ключові риси популізму: наголошення на важливості ролі народу в прийнятті рішень, протиставлення «народу» та «правлячої еліти», а також нищівна критика владних еліт, наголошення на її поганій моральній природі, спрощення дійсності. В обох партіях схожою тенденцією є схильність до зменшення радикальних позицій і популістичної складової. На нашу думку, це відбувається через те, що популістичні партії здобувають все більше мандатів, а отже самі стають правлячою елітою і вже не можуть настільки яскраво критикувати і виставляти її перед народом як «прояв зла», адже самі вже є частиною владної еліти. Відбувається пошук нової тактики, ребрендинг для привернення уваги ширшого електорату. В обох партіях спостерігається все більше розмиття ідеології, адже є присутні як праві так і ліві положення в програмах. Обидві політсили підвищили свій рейтинг на минулих виборах,

причиною чого можна назвати соціально-економічні кризи. Тому можна зробити припущення про подальше підвищення рейтингу партій, адже пандемія та війна в Україні буде сприяти загостренню наявних проблем у суспільствах західноєвропейських країн та світу загалом. Під час кризи популізм навряд зникне, натомість частина риторики популістів може бути посилена в різних місцях.

Розглядаючи популізм в Україні варто сказати, що він відрізняється від західноєвропейського через ряд історичних причин. Очевидно, що радянське минуле вплинуло на особливості українського популізму, серед яких були виокремлення народу як головної цінності, нереальні соціально-економічні обіцянки, риторика «своїх»-«чужих», вождизм, спекулювання на використанні прямої демократії, політика «боротьби добра і зла», антиінтелектуалізм, намагання охопити найбільш широке коло електорату. Соціально-економічні проблеми є основною причиною підтримки популістів в Україні. Популістські партії в Україні апелюють до народу в цілому і намагаються охопити найбільш широкий електорат з різними поглядами. Як і західноєвропейські популістські партії, українські протиставляють народ еліті, часто пропонують швидкі зміни, але не враховують реальні можливості для таких змін.

Проте, український популізм також має і відмінні від західноєвропейського риси. Для правих популістів в Західній Європі основним об'єктом критики є іммігранти, які виступають чужинцями, а вже потім правляча еліта. В Україні ж головними ворогами є самі еліти або ж олігархи. Не зважаючи на те, що риторика західних популістів вже не є такою радикальною, адже вони намагаються охопити більш широкий електорат, проте, вони все-таки мають певну ідеологічну розмежованість і представляють інтереси особливих соціальних груп. Натомість в Україні партії досі намагаються набрати найбільшу кількість голосів і об'єднати людей із різними поглядами. Також популістичні партії, які звертаються до проблеми економічної нерівності, є більш популярними в Україні, ніж ті, що звертаються

до питання збереження чистоти та безпеки нації. В Західній Європі подібні праворадикальні партії мають набагато більшу популярність, взяти хоча б останні президентські вибори у Франції, де лідерка партії «Національне об'єднання» була дуже близькою до перемоги, не зважаючи також на свою відкриту проросійську позицію.

Отже, український різновид популізму має переважно соціальне і анти-елітарне спрямування, на що вплинув специфічний радянський досвід. В Європі теж є схожі причини поширення популізму, наприклад економічна незахищеність та нерівність, але також є і свої специфічні причини, наприклад міграція. З огляду на це, можна сказати, що популізм буде лише поширюватися у Європі, у зв'язку з війною Росії проти України і поширенням міграції.

В цьому контексті протидія популізму видається доволі важливою на сьогодні, оскільки ми бачимо, що тенденція до поширення популізму в усьому світі не є позитивним явищем. Особливо складно боротися з популізмом в періоди криз, проте реально зменшувати його деструктивний вплив. Задля ефективного зменшення популізму цей процес має бути системним і довготривалим і включати реформування освітньої сфери, підвищення рівня політичної культури, покращення соціально-економічної ситуації в суспільстві, вчасне реагування на запити громадян і їх вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. «В Україні існує велика проблема з популізмом» – Шеховцов [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.radiosvoboda.org/a/27612403.html>. Назва з екрана.
2. Абетка популізму [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/20412/Tereshhenko_Abetka_populizmu.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Назва з екрана.
3. Брифінг-презентація: "Оцінка рівня популізму на парламентських виборах 2014 року" [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/1718789-66968341b708c17928dd4e5aeadfd6b9.html>. Назва з екрана.
4. Вагіна О. ЗМІШАНА ВИБОРЧА СИСТЕМА: СВІТОВИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ [Електронний ресурс] / Олена Вагіна – Режим доступу до ресурсу: http://studies.in.ua/pravo/zmishana_v_sis.pdf. Назва з екрана.
5. Вайнштейн Г. ПОПУЛИЗМ В СОВРЕМЕННОЙ ЕВРОПЕ: НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ [Електронний ресурс] / Г. Вайнштейн // МИРОВАЯ ЭКОНОМИКА И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: https://www.researchgate.net/publication/320127405_Populizm_v_sovremennoj_Evrope_novye_tendencii. Назва з екрана.
6. Ворона М. А. СТРАТЕГИЯ “ДЕДЕМОНИЗАЦІЇ” НАЦІОНАЛЬНОГО ФРОНТУ МАРИН ЛЕ ПЕНТА ІЇ РЕЗУЛЬТАТИ [Електронний ресурс] / М. А. Ворона – Режим доступу до ресурсу: <http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:lvToPkZ4iWUJ:scholar.google.com/+%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F+%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D>

[0%BD%D0%B8%D0%B9+%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82+&hl=uk&as_sdt=0,5&as_ylo=2020](#). Назва з екрана.

7. Вплив виборів 2019 року на конфігурацію партійної системим України *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/35992/1/%d0%92%d0%bf%d0%bb%d0%b8%d0%b2%20%d0%b2%d0%b8%d0%b1%d0%be%d1%80%d1%96%d0%b2%202019%20%d1%80%d0%be%d0%ba%d1%83%20%d0%bd%d0%b0%20%d0%ba%d0%be%d0%bd%d1%84%d1%96%d0%b3%d1%83%d1%80%d0%b0%d1%86%d1%96%d1%8e%20%d0%bf%d0%b0%d1%80%d1%82%d1%96%d0%b9%d0%bd%d0%be%d1%97%20%d1%81%d0%b8%d1%81%d1%82%d0%b5%d0%bc%d0%b8%d0%bc%20%d0%a3%d0%ba%d1%80%d0%b0%d1%97%d0%bd%d0%b8.pdf>. Назва з екрана.

8. Гримська М. Національний фронт у Франції: історія та ідеологія *[Електронний ресурс]* / М. Гримська – Режим доступу до ресурсу: http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:8OxtTi0Ssm0J:scholar.google.com/+%D0%B3%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B0+%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9+%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82&hl=uk&as_sdt=0,5. Назва з екрана.

9. Гриценко О. «Своя мудрість»: Національні міфології та «громадянська релігія» в Україні : дод. до «Нарисів української популярної культури» / О. Гриценко ; Український центр культурних досліджень, Інститут культурної політики. – Київ : [б.в.], 1998. – 183 с.

10. Гриценко О. Популізм: світоглядне, історичне і культурне коріння // Феномен популізму в пострадянському просторі: матеріали українськобілоруського семінару. Київ: УЦКД, 1999

11. Дем'яненко М. М. Популізм як політичний феномен і маніпулятивна технологія : дис. канд. політ. наук : 052 / Дем'яненко Михайло Миколайович – Київ, 2015. – 89 с.
12. Джудіс Д. Б. Великий вибух популізму / Дж. Б. Джудіс. – Харків, 2017. – 192 с. – (Клуб сімейного дозвілля).
13. Європейська Солідарність *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: <https://eurosolidarity.org/>. Назва з екрана.
14. Зубарева М. А. Тактика пропаганди національної ідеї «правих» партій у Європі на прикладі виборчої кампанії партії «Національний фронт» *[Електронний ресурс]* / М. А. Зубарева, Ю. Пастух – Режим доступу до ресурсу:
http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:tsXg8zEUgWwJ:scholar.google.com/+%D0%B3%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B0+%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9+%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82&hl=uk&as_sdt=0,5. Назва з екрана.
15. Іванов О. АЛЬТЕРНАТИВА ДЛЯ НІМЕЧЧИНИ – ПАРТІЯ ЄВРОСКЕПТИКІВ У НАЙПОТУЖНІШІЙ КРАЇНІ ЄС / О. Іванов, О. Андрієвський. // ВІСНИК Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2015. – С. 9–11.
16. Кіянка І. Б. Історичні форми концептуалізації популізму як категорії політичної науки та ідеологічної норми : дис. докт. : 052 / Кіянка Ірина Богданівна – Львів, 2017. – 406 с.
17. Кіянка І. Популізм в країнах Західної Європи: кінець ХХ – початок ХХІ ст. *[Електронний ресурс]* / І. Кіянка // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unir_2015_27_6. (дата звернення: 02.12.2021).
18. Кіянка І. ПУБЛІЧНА ПОЛІТИКА І ПОПУЛІЗМ У ХХІ СТОЛІТТІ: ПРИКЛАД США ТА ФРАНЦІЇ *[Електронний ресурс]* / І. Кіянка // Вісник

Дніпропетровського університету. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/866/1278>. Назва з екрана.

19. Ключник Р. М. ПОПУЛІЗМ ЯК СУЧАСНИЙ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ ФЕНОМЕН *[Електронний ресурс]* / Р. М. Ключник, К. О. Невесела. – 2020. – Режим доступу до ресурсу: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:7doi7YyUWAJ:https://acadrev.duan.edu.ua/images/PDF/2020/2/2.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>.

Назва з екрана.

20. Копинець Ю. Ю. Парламентські вибори у країнах Європейського Союзу у 2018 році: характеристика електоральних результатів та конфігурацій партійного ландшафту *[Електронний ресурс]* / Юрій Юрійович Копинець // НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «ПОЛІТИКУС». – 2020. – Режим доступу до ресурсу: http://politicus.od.ua/3_2020/9.pdf. Назва з екрана.

21. КРАЇНИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ (1945 Р. - ПОЧАТОК ХХІ СТ.) *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: <http://zno.academia.in.ua/mod/book/view.php?id=3097>. Назва з екрана.

22. Кремена В. І. ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПОПУЛІСТСЬКИХ РУХІВ У КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ *[Електронний ресурс]* / В. І. Кремена. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/16/10.pdf>. Назва з екрана.

23. Литвин В. Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи: порівняльний аналіз. Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації. 2012. № 2. С. 69–77. (дата звернення: 25.11.2021).

24. Мартинов А. ПАРТІЯ “АЛЬТЕРНАТИВА ДЛЯ НІМЕЧЧИНИ”: ПЕРЕДІСТОРІЯ І МІСЦЕ У СПЕКТРІ ПРАВІХ ПОПУЛІСТСЬКИХ СИЛ ФРН *[Електронний ресурс]* / Андрій Мартинов – Режим доступу до ресурсу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:eudCWHwB4pkJ:irbis-nbu.gov.ua/cgi->

bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe%3FC21COM%3D2%26I21DBN%3DUJRN%26P21DBN%3DUJRN%26IMAGE_FILE_DOWNLOAD%3D1%26Image_file_name%3DPDF/Ues_2016_18_20.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua. Назва з екрана.

25. Маслова Е. А. Евроскептицизм и популизм в Италии: пример «Движения пяти звезд» *[Електронний ресурс]* / Елена Александровна Маслова. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/evroskeptitsizm-i-populizm-v-italii-primer-dvizheniya-pyati-zvezd/viewer>. Назва з екрана.

26. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/1997/3/3.pdf>. Назва з екрана.

27. Нарочницкая Е. Партийно-политический ландшафт Франции после выборов 2017 г. Свет и тени «эры Макрона». Москва : Ин-т Европы РАН, 2019. С. 44–55

28. Олянич І. М. ПОРІВНЯЛЬНО-ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПАРЛАМЕНТАРНИХ РЕСПУБЛІК СУЧАСНОСТІ (на прикладі Німеччини та Швейцарії) *[Електронний ресурс]* / І. М. Олянич // Політологічний вісник. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/pv/pv_2011_54.pdf#page=274. Назва з екрана.

29. ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ 2019 РОКУ: АНАЛІЗ ПАРТІЙНИХ ПРОГРАМ ТА РЕЗУЛЬТАТІВ *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/17959/1/37_Manzyk.pdf. Назва з екрана.

30. Передвиборна програма партії "Батьківщина" *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: <https://ba.org.ua/programm/>. Назва з екрана.

31. Політична партія «Слуга Народу» *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: <https://sluga-narodu.com/>. Назва з екрана.

32. ПОПУЛІЗМ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/20167/Rohozha_Populizm_v_ukrainskii_politychnii_kulturi.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Назва з екрана.
33. ПОПУЛІЗМ І ПОСТПРАВДА ЯК СКЛАДОВІ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: https://www.researchgate.net/profile/Roman-Dodonov/publication/341597823_KYIV_PHILOSOPHY_STUDIES-2019/links/5ec92967299bf1c09ad5c64a/KYIV-PHILOSOPHY-STUDIES-2019.pdf#page=356. Назва з екрана.
34. Популізм у політичному дискурсі України *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/31836/1/Tehza_bakalavr.pdf. Назва з екрана.
35. Популізм у сучасних партійно-політичних системах *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: <https://ipk.edu.ua/wp-content/uploads/2020/04/zhurnal-E-i-D-Politolohiia-1-2019.pdf#page=23>. Назва з екрана.
36. ПРОГРАМА ПАРТІЇ ГОЛОС *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: <https://golozmin.org/program/state-for-human>. Назва з екрана.
37. Прядко Т. П. АКТУАЛІЗАЦІЯ ПОПУЛІЗМУ ЯК ОДИН ІЗ ПРОЯВІВ ЗРОСТАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРИВОЖНОСТІ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ *[Електронний ресурс]* / Т. П. Прядко // Young Scientist. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:EaQvgi1bTnEJ:molodyvcheny.in.ua/files/journal/2017/9.1/33.pdf+&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>. Назва з екрана.
38. Радь Т. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПОПУЛІЗМУ *[Електронний ресурс]* / Тарас Радь. – 2009. – Режим доступу до ресурсу:

https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Mw_hAOm5zhsJ:https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/13939/1/%25D0%25A2%25D0%2595%25D0%259E%25D0%25A0%25D0%2595%25D0%25A2%25D0%2598%25D0%25A7%25D0%259D%25D0%2586%2520%25D0%2597%25D0%2590%25D0%25A1%25D0%2590%25D0%2594%25D0%2598%2520%25D0%259F%25D0%259E%25D0%259F%25D0%25A3%25D0%259B%25D0%2586%25D0%2597%25D0%259C%25D0%25A3.pdf+%&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua. Назва з екрана.

39. Романюк А. ПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА ПОПУЛІЗМУ *[Електронний ресурс]* / А. Романюк – Режим доступу до ресурсу: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:z3zbnTKilboJ:https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/10365/1/%25D0%259F%25D0%259E%25D0%259B%25D0%2586%25D0%25A2%25D0%2598%25D0%25A7%25D0%259D%25D0%2590%2520%25D0%2594%25D0%259E%25D0%259A%25D0%25A2%25D0%25A0%25D0%2598%25D0%259D%25D0%2590%2520%25D0%259F%25D0%259E%25D0%259F%25D0%25A3%25D0%259B%25D0%2586%25D0%2597%25D0%259C%25D0%25A3.pdf+%&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=ua>. Назва з екрана.

40. СВЕЧНИКОВА С. В. ФЕНОМЕН ПРАВОГО ПОПУЛИЗМА В ФРГ НА ПРИМЕРЕ ПАРТИИ АЛЬТЕРНАТИВА ДЛЯ ГЕРМАНИИ *[Електронний ресурс]* / С. В. СВЕЧНИКОВА, Т. В. ВАЙСЕРО // Ученые записки Орловского государственного университета. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-pravogo-populizma-v-frg-na-primere-partii-alternativa-dlya-germanii/viewer>. Назва з екрана.

41. Світленко С. Народництво в Україні: сучасний погляд на проблему (закінчення) // Український історичний журнал. 1997. № 4.

42. Фадеев Э. В. Новый правый популизм: тенденции и перспективы на примере ряда европейских государств (Италии, Франции, Германии, Австрии) *[Електронний ресурс]* / Э. В. Фадеев // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2020. – Режим доступу до ресурсу:

<https://www.imemo.ru/files/File/ru/Articles/2020/Sigachev-22-032020.pdf>. Назва з екрана.

43. Щербін Л. СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛЬНОГО ФРОНТУ *[Електронний ресурс]* / Лілія Щербін – Режим доступу до ресурсу: http://scholar.googleusercontent.com/scholar?q=cache:Kob_s_yawDXsJ:scholar.google.com/+%D0%B3%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B0+%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9+%D1%84%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%82&hl=uk&as_sdt=0,5. Назва з екрана.

44. Що таке популізм: теорія Ернесто Лаклау *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: <https://commons.com.ua/uk/sho-take-populizm-teoriya-ernesto-laklau/>. Назва з екрана.

45. Як зробити українців менш вразливими до популізму? *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: <https://ces.org.ua/populism-paper/>. Назва з екрана.

46. Якименко Ю. Україна: 30 років на європейському шляху *[Електронний ресурс]* / Ю. Якименко – Режим доступу до ресурсу: <https://razumkov.org.ua/uploads/2021-nezalezhnist-30.pdf>. Назва з екрана.

47. ElectionGuide *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: <https://www.electionguide.org/countries/> (дата звернення: 15.12.2021).

48. MANIFESTO FOR GERMANY *[Електронний ресурс]* – Режим доступу до ресурсу: https://www.afd.de/wp-content/uploads/sites/111/2017/04/2017-04-12_afd-grundsatzprogramm-englisch_web.pdf. Назва з екрана.

49. Mudde C. Populism A very short introduction *[Електронний ресурс]* / Cas Mudde – Режим доступу до ресурсу: <https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=zVjODQAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=mudde+cas+populism&ots=XgoWYLpeYw&sig=sNWR2Jgbj6ATVz>

[2kz09hbyVAq3w&redir_esc=y#v=onepage&q=mudde%20cas%20populism&f=fa](#)
[lse](#). Назва з екрана.

50. Patton D. The Alternative for Germany ' s radicalization in historical-comparative perspective [*Електронний ресурс*] / David Patton. – 2017. – Режим доступу до ресурсу:
<https://digitalcommons.conncoll.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1008&context=govfacpub>. Назва з екрана.